ΜΑΪΟΣ 2022

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Ο αντίκτυπος της πανδημίας COVID-19 στις ευρωπαϊκές μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις. Ο ρόλος της τηλεργασίας

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΑΓΓΕΛΗΣ

ΜΗΝΑΣ/ΕΤΟΣ ΜΑΪΟΣ 2022

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Ο αντίκτυπος της πανδημίας COVID-19 στις ευρωπαϊκές μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις. Ο ρόλος της τηλεργασίας

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Διοίκηση επιχειρήσεων στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Χρήστος Μαγγέλης

ΜΗΝΑΣ/ΕΤΟΣ: Μάιος 2022

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © **Χρήστος Μαγγέλης, 2022**

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή 9

Μεθοδολογία 11

Κεφάλαιο 1 – Προσδιορισμοί βασικών εννοιών 13

1.1 Οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 σε ευρωπαϊκό επίπεδο 13

1.2 Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις στο σύγχρονο επιχειρηματικό περιβάλλον 17

1.3 Τηλεργασία. Μια εναλλακτική μορφή οργάνωσης της εργασίας 23

Κεφάλαιο 2 - Ο αντίκτυπος της πανδημίας στις ευρωπαϊκές μικρομεσαίες επιχειρήσεις 29

2.1 Οι επιπτώσεις της πανδημίας στις ΜμΕ της ΕΕ-27 30

2.2 Οι επιπτώσεις της πανδημίας στις ΜμΕ ανά κλάδο 33

Κεφάλαιο 3 - Μέσα ανάκαμψης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων 36

3.1 Μέτρα στήριξης μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων 36

3.2 Ψηφιακός μετασχηματισμός 39

Κεφάλαιο 4 – Η υιοθέτηση της τηλεργασίας από τις επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας 44

4.1 Η αύξηση της τηλεργασίας στην Ευρώπη 44

4.2 Η υιοθέτηση της τηλεργασίας από τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις 46

Συμπεράσματα 48

Βιβλιογραφία 52

Κατάλογος Σχημάτων

Σχήμα 1. Αριθμός μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ27) από το 2008 έως το 2021, κατά μέγεθος (Πηγή: Statista, 2021) 20
Σχήμα 2. Ετήσια μεταβολή (σε %) στην προστιθέμενη αξία των ΜΜΕ των κρατών μελών της ΕΕ το 2020 (Πηγή: Eurostat) 322
Σχήμα 3. Ετήσια αλλαγή (σε %) στην απασχόληση των ΜΜΕ των κρατών μελών της ΕΕ το 2020 (Πηγή: Eurostat).....33

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1. Οδηγός Χρήσης ορισμού των ΜΜΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020).....18

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1. Κοινές διαφορές μεταξύ ΜμΕ και μεγάλων επιχειρήσεων.....19
Πίνακας 2. Αριθμός επιχειρήσεων, προστιθέμενη αξία και απασχόληση στην ΕΕ-27 ανά κατηγορία μεγέθους επιχείρησης το 2020 20
Πίνακας 3. Δημοσιονομικά μέτρα που εγκρίθηκαν σε επιλεγμένες ευρωπαϊκές χώρες για την αντιμετώπιση του COVID-19 έως τις 16 Απριλίου 2020, % του ΑΕΠ 2019 ..38

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή: Χρήστος Μαγγέλης

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Ο αντίκτυπος της πανδημίας COVID-19 στις ευρωπαϊκές μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις. Ο ρόλος της τηλεργασίας

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις …..…… [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος)……[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: ……[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: ……[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Ευχαριστίες
Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά, τον επιβλέποντα καθηγητή μου Δρ. Μπελιά Δημήτριο, τόσο για την υποστήριξη του, όσο και για την σημαντική του βοήθεια, με τις εύστοχες παρατηρήσεις και κατευθύνσεις του, που οδήγησαν στην επιτυχή ολοκλήρωση της παρούσης διπλωματικής εργασίας. Επιπλέον, θέλω να ευχαριστήσω τους γονείς μου και την οικογένεια μου για την αμέριστη συμπαράσταση τους. Τέλος και πάνω από όλα, θέλω να ευχαριστήσω τον Θεό για την δύναμη που μου δίνει, να ολοκληρώνω τους στόχους μου.

Περίληψη στα Ελληνικά

Η πανδημία COVID-19 που έπληξε την παγκόσμια κοινότητα το 2020 επέφερε σημαντικές επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Στο επιχειρηματικό περιβάλλον, αν και η πανδημία επηρέασε όλες τις επιχειρήσεις ανεξαρτήτως μεγέθους και κλάδου, είχε μεγαλύτερο αντίκτυπο στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις.

Η παρούσα διπλωματική εργασία σκοπό είχε να εξετάσει πως και σε ποιο βαθμό επηρέασε η πανδημία COVID-19 τις ευρωπαϊκές μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις, ποια μέτρα στήριξης εφαρμόστηκαν σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και σε ποιο βαθμό οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις αξιοποίησαν τις νέες τεχνολογίες και την τηλεργασία.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και η ανάλυση δευτερογενών δεδομένων από βιβλιογραφικές και εμπειρικές μελέτες της περιόδου 2020-21. Αξιοποιήθηκαν πρωτογενείς έρευνες και επιστημονικά άρθρα, τόσο στην ελληνική όσο και την αγγλική γλώσσα.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις επηρεάστηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με τις μεγάλες επιχειρήσεις. Τα περισσότερα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανταποκρίθηκαν έγκαιρα στην κρίση, παρέχοντας μια σειρά από οικονομικά και διαρθρωτικά μέτρα στήριξης, τα οποία βοήθησαν στην επιβίωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Ωστόσο, η αδυναμία πολλών ΜμΕ να στραφούν στην ψηφιακή τεχνολογία και την τηλεργασία, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των εθνικών lockdown, δημιούργησε περισσότερες προκλήσεις και δυσκολίες και ανέδειξε την αναγκαιότητα της ανάπτυξης τους σε ψηφιακό επίπεδο.

Λέξεις-κλειδιά: Μικρομεσαίες επιχειρήσεις, Πανδημία COVID-19, τηλεργασία, Ευρωπαϊκή Ένωση

Περίληψη στην Αγγλική Γλώσσα

The COVID-19 pandemic that struck the world community in 2020 had a significant impact on all areas of economic and social life. In the contemporary business environment, although the pandemic affected all businesses regardless of size and industry, it had a greater impact on small and medium-sized enterprises.

The purpose of this thesis was to examine how and to what extent the COVID-19 pandemic affected European small and medium-sized enterprises, what support measures were implemented at European Union level, and the extent to which small and medium-sized enterprises took advantage of new technologies and teleworking.

The method used was the systematic review of the literature and the analysis of secondary data from bibliographic and empirical studies of the period 2020-21. Primary research and scientific articles were utilized, in both Greek and English.

The results of the research showed that small and medium enterprises were affected to a greater extent compared to large enterprises. Most Member States of the European Union responded to the crisis in a timely manner by providing a range of financial and structural support measures, which helped small and medium-sized enterprises survive. However, the inability of many small and medium-sized enterprises to turn to digital technology and teleworking, especially during national lockdowns, created more challenges and difficulties and highlighted the need of their digital development.

Keywords: Small and medium-sized enterprises, COVID-19 Pandemic, telework, European Union

Εισαγωγή

Η πανδημία COVID-19 έφερε πρωτοφανείς και ραγδαίες αλλαγές στην παγκόσμια οικονομία και στον κόσμο της εργασίας. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι πολιτικές απαντήσεις στην κρίση και τα μέτρα που υιοθετήθηκαν από τις εθνικές κυβερνήσεις, είχαν ως αποτέλεσμα την προσωρινή παύση πολλών οικονομικών δραστηριοτήτων που επηρέασαν την πλειοψηφία των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, ανεξαρτήτως μεγέθους και κλάδου (OECD, 2020α). Τα πρόσφατα στοιχεία ωστόσο, δείχνουν ότι οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις (ΜμΕ) έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση και τις επικείμενες επιπτώσεις της. Οι μειωμένες καταναλωτικές δαπάνες, οι αυξημένες απαιτήσεις για τη διαφύλαξη της δημόσιας υγείας και η περιορισμένη πρόσβαση στη χρηματοδότηση προκάλεσαν την αύξηση του ποσοστού χρεοκοπίας και κλεισίματος των ΜμΕ. Σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι χαμηλότερη ανθεκτικότητα στην κρίση έδειξαν οι ΜμΕ που δεν κατάφεραν να ενσωματώσουν έγκαιρα και αποτελεσματικά, τα ψηφιακά εργαλεία και την τηλεργασία στη λειτουργία τους (OECD, 2020β· Paypal, 2021).

Λαμβάνοντας υπόψη μας την αστάθεια και αβεβαιότητα του σύγχρονου επιχειρηματικού περιβάλλοντος, καθώς και το γεγονός ότι οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις αποτελούν σημαντική πηγή ζωής της ευρωπαϊκής οικονομίας, είναι μείζονος σημασίας να εξεταστεί όχι μόνο το πως η κρίση έπληξε τις ΜμΕ, αλλά και το ποιοι παράγοντες συμβάλλουν στην επιβίωση και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα και ισχύ τους. Οι ΜμΕ έχουν τη δυνατότητα να αποτελέσουν κινητήρια δύναμη για την οικονομία και την απασχόληση στην μεταπανδημική εποχή, γεγονός που αναδεικνύει την αναγκαιότητα και σπουδαιότητα της παρούσας διατριβής.

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι να εξετάσει πως και σε ποιο βαθμό, επηρέασε η πανδημία COVID-19 τις ευρωπαϊκές μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις. Επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι να διερευνηθούν α) τα μέτρα στήριξης για τις επιχειρήσεις και τους εργαζομένους που εφαρμόστηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) β) η αξιοποίηση των ψηφιακών εργαλείων από τις μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις και γ) το ζήτημα της τηλεργασίας και του ρόλου της, στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης.

Σε συμφωνία με τον ερευνητικό σκοπό και στόχους, τα ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώθηκαν ως εξής:

1. Σε ποιο βαθμό επηρεάστηκαν οι ευρωπαϊκές μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις από την πανδημία;
2. Ποια μέτρα υιοθετήθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο για τη στήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων;
3. Σε ποιο βαθμό αξιοποίησαν οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις το ηλεκτρονικό εμπόριο και τα ψηφιακά μέσα/εργαλεία;
4. Πως αναπτύχθηκε η τηλεργασία στις μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις;

Για τη διερεύνηση του υπό μελέτη ζητήματος και την κάλυψη των ερευνητικών στόχων και ερωτημάτων πραγματοποιήθηκε συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση και αξιοποιήθηκαν δευτερογενή δεδομένα που έχουν συλλεχθεί στα πλαίσια προηγούμενων πρωτογενών ερευνών, εκθέσεων (reports) και στατιστικών αναλύσεων. Οι αρχικοί όροι αναζήτησης (λέξεις και φράσεις κλειδιά) που χρησιμοποιήθηκαν ήταν «πανδημία Covid-19, μικρομεσαίες επιχειρήσεις στην Ευρώπη, τηλεργασία, επιπτώσεις της πανδημίας στις ευρωπαϊκές μικρομεσαίες επιχειρήσεις, μέτρα στήριξης για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και αξιοποίηση της τηλεργασίας από τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις». Η αναζήτηση επικεντρώθηκε σε ευρωπαϊκές έρευνες μεγάλης κλίμακας και επιστημονικά άρθρα που δημοσιεύτηκαν το χρονικό διάστημα 2020-2022, τόσο στην ελληνική όσο και στην αγγλική γλώσσα.

Η δομή των κεφαλαίων που ακολουθούν διαμορφώνεται ως εξής: Στο πρώτο κεφάλαιο, αποτυπώνεται το εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας. Παράλληλα, εξετάζονται οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στην Ευρώπη σε σχέση με το περιβάλλον των ΜμΕ, σε συνάρτηση πάντα με τα χαρακτηριστικά τους, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί στην προ COVID–19 εποχή. Η ανάπτυξη της τηλεργασίας ήρθε ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα και μοναδιαία επιλογή, προκειμένου να τηρηθούν να μέτρα ασφαλείας, σε συνδυασμό πάντα με την εξασφάλιση λειτουργίας των ΜμΕ. Η ανάλυση αυτή, γίνεται υπό το πρίσμα της υιοθέτησης της τηλεργασίας, ως μορφή εργασίας του μέλλοντος, αφού τα θεωρητικά πάντα, ευεργετήματα της, ικανοποιούν τις απαιτήσεις της ψηφιακής εργασίας ως επακόλουθο της ψηφιακής παγκοσμιοποίησης. Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελεί τον αντίκτυπο που είχε η πανδημία στις ευρωπαϊκές ΜμΕ, αναλύοντας παράλληλα τις επιπτώσεις της πανδημίας ανά κλάδο ΜμΕ. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα μέτρα ανάκαμψης των ΜμΕ και εξετάζονται τόσο τα μέτρα στήριξης, όσο και ο ψηφιακός μετασχηματισμός. Στο τέταρτο κεφάλαιο, εξετάζεται ο βαθμός υιοθέτησης της τηλεργασίας από τις επιχειρήσεις, κατά την διάρκεια της πανδημίας, καθώς και η σημαντικότητα αυτής. Τέλος, η εργασία κλείνει με τα συμπεράσματα.

Μεθοδολογία

Για την παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή, χρησιμοποιήθηκε η αξιοποίηση δευτερογενών δεδομένων, τα οποία έχουν συλλεχθεί στα πλαίσια προηγούμενων πρωτογενών ερευνών, εκθέσεων (reports) και στατιστικών αναλύσεων.

Για την διασφάλιση της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων της έρευνας ακολουθήθηκε η μέθοδος SLR, στο πλαίσιο της οποίας ερευνήθηκαν οι επιπτώσεις της πανδημίας Covid-19 στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και ο ρόλος της τηλεργασίας. Σε συμφωνία με προηγούμενες μελέτες ακολουθήθηκαν 5 βήματα που προσομοιάζουν με την προσέγγιση των 15 σταδίων των Pickering και Byrne (2014), και Pickering et al. (2015). Αναλυτικότερα, τα 5 αυτά βήματα ήταν 1)η πλαισίωση των ερωτήσεων, καθώς και των σκοπών, 2)ο προσδιορισμός των βάσεων δεδομένων, των όρων αναζήτησης και των κριτηρίων επιλογής, 3)ο έλεγχος των ευρημάτων αναζήτησης και ο καθορισμός των κριτηρίων αποκλεισμού/ένταξης, 4)η σύνοψη των αποδεικτικών στοιχείων και τέλος 5)η ερμηνεία όλων των ευρημάτων. Εκτός από τα ανωτέρω, έγινε προσπάθεια εντοπισμού των πιθανών ερευνητικών κενών, βάσει των οποίων θα δημιουργηθεί μια ατζέντα για μελλοντικές έρευνες.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα όσα προαναφέρθηκαν, η ανάλυση βασίστηκε στη συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας όπως βιβλία, αναφορές, ιστοσελίδες, ευρωπαϊκές έρευνες μεγάλης κλίμακας και επιστημονικά άρθρα που δημοσιεύθηκαν την περίοδο 2020 - 2022.

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση ήταν ιδιαίτερα σημαντική και συλλέχθηκαν μέσω αυτής πολύ χρήσιμα στοιχεία, τα οποία συνέβαλλαν στην εδραίωση της θεωρητικής βάσης της παρούσης μελέτης, ενώ δεν ήταν λίγες και οι περιπτώσεις που βοήθησαν στην απόκτηση μιας πιο εμπειρικής άποψης για τα ερευνητικά ζητήματα.

Στο πλαίσιο της προκαταρκτικής σάρωσης της βιβλιογραφίας, των επιστημονικών ερευνών και των επιστημονικών άρθρων, οι αρχικοί όροι αναζήτησης (λέξεις και φράσεις κλειδιά) που χρησιμοποιήθηκαν ήταν: «πανδημία Covid-19, μικρομεσαίες επιχειρήσεις στην Ευρώπη, τηλεργασία, επιπτώσεις της πανδημίας στις ευρωπαϊκές μικρομεσαίες επιχειρήσεις, μέτρα στήριξης για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και αξιοποίηση της τηλεργασίας από τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις». Για να μπορέσει να διασφαλιστεί η πληρότητα και η συνοχή με προηγούμενα άρθρα ανασκόπησης για τις επιπτώσεις του Covid-19 στις ΜμΕ, τα μέτρα στήριξης και τον ρόλο της τηλεργασίας ακολουθήθηκαν συγκεκριμένα κριτήρια επιλογής, όπως: 1) τα άρθρα ήταν ακαδημαϊκού χαρακτήρα, γραμμένα τόσο στην ελληνική, όσο και σε άλλες γλώσσες, με επίκεντρο τις Ευρωπαϊκές

Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις, τον covid-19, τις επιδράσεις του covid-19, τα μέτρα στήριξης και την τηλεργασία, 2) τα άρθρα είχαν τουλάχιστον 1 παραπομπή και σχετίζονται με τα βασικά ζητήματα της παρούσης διατριβής, 3) τα άρθρα είχαν δημοσιευθεί την περίοδο 2020 – 2022. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκαν και ορισμένα εναλλακτικά φίλτρα για συγκεκριμένες βάσεις δεδομένων, ώστε να περιοριστεί η αναζήτηση εντός του κλάδου των κοινωνικών επιστημών, ενώ δεν συμπεριλήφθηκαν μη δημοσιευμένες μελέτες. Ο αποκλεισμός ορισμένων "non journal" δημοσιεύσεων, συναντάται αρκετά σε συστηματικές ανασκοπήσεις (Kim & Cuskelly, 2017).

Ο προσδιορισμός σχετικών συγγραμμάτων για την παρούσα ανασκόπηση, πραγματοποιήθηκε υπό το πρίσμα του πρωτοκόλλου προτιμώμενης αναφοράς «Systematic Reviews and Meta-Analyses (PRISMA)» (Moher et al., 2009,2015), το οποίο χρησιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό τόσο από τις επιχειρήσεις, όσο και το marketing και αποτελείται από 4 φάσεις: 1)την αναγνώριση, 2)τον έλεγχο, 3)την καταλληλότητα και 4)την συμπερίληψη. Έτσι, από την αρχική αναζήτηση στις διάφορες βάσεις δεδομένων, αποκλείστηκαν οι διπλότυπες αναφορές καθώς και όλες εκείνες οι αναφορές οι οποίες δεν πληρούσαν τα κριτήρια επιλογής.

Όλες οι μελέτες και τα κριτικά άρθρα που χρησιμοποιήθηκαν για την συγγραφή της παρούσης διατριβής, ελέγχθηκαν και αξιολογήθηκαν ως προς την καταλληλότητα τους. Προκειμένου να ολοκληρωθεί η μελέτη και παρουσίαση των συνεπειών της πανδημίας στον κλάδο των ΜμΕ εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κρίθηκε αναγκαία η αποτύπωση της κατάστασης στην οποία αυτές βρίσκονταν πριν από αυτή και ποιό συγκεκριμένα το χρονικό διάστημα πριν τα μέτρα αντιμετώπισης πάρουν τον χαρακτήρα Lock Down.

Στοιχεία, πλέον αυτών των επίσημων στατιστικών αρχών, τα οποία αφορούν αντικειμενικές τιμές μεγέθους και ετησίων μεταβολών του κλάδου, εμπλουτίστηκαν με στοιχεία ερευνών ανεξάρτητων αρχών, εταιρειών στατιστικών μελετών και βιβλιογραφικών αναφορών. Τα στοιχεία αυτά αφορούν τόσο αντικειμενικά στοιχεία, (μέγεθος κλάδου – ετήσια μεταβολή κ.α.), όσο και υποκειμενικά συμπεράσματα, (βαρύτητα μεταβολών στην Ευρωπαϊκή Οικονομία – Βιωσιμότητα του κλάδου κ.α.), τα οποία όμως βασίζονται σε στατιστικά στοιχεία ετών και αφορούν το σύνολο των ΜμΕ, οπότε το δείγμα ως μείζον επιβεβαιώνει τα στατιστικά αποτελέσματα στα οποία βασίστηκαν.

Κεφάλαιο 1 – Προσδιορισμοί βασικών εννοιών

1.1 Οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Οι πανδημίες αποτελούν ένα φαινόμενο που διατρέχει όλη την ανθρώπινη ιστορία, επηρεάζοντας τη δημόσια υγεία και προκαλώντας εκατομμύρια θανάτους. Ο διεθνώς αποδεκτός ορισμός της πανδημίας, την χαρακτηρίζει ως μια επιδημία που εμφανίζεται και εξαπλώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο ή σε μια πολύ ευρεία περιοχή, διασχίζει διεθνή σύνορα και συνήθως επηρεάζει μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Οι ιογενείς αναπνευστικές ασθένειες, όπως αυτές που προκαλούνται από έναν νέο ιό γρίπης ή τον νέο κορωνοϊό, είναι οι πιο πιθανό να μετατραπούν σε πανδημία (World Health Organization, 2009). Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) είναι υπεύθυνος να δηλώνει πότε εμφανίζεται μια παγκόσμια πανδημία, παρακολουθώντας τα κρούσματα ασθένειας και λαμβάνοντας συμβουλές από διεθνείς ειδικούς στον τομέα της υγείας (Health direct, 2022).

Το 2020 ήταν η χρονιά που ο νέος κορωνοϊός SARS–CoV–2 άρχισε να εξαπλώνεται σε όλη την παγκόσμια κοινότητα, προκαλώντας μια πρωτοφανή κρίση δημόσιας υγείας και ύφεση της παγκόσμιας οικονομίας (de Vet, et al., 2021). Ο νέος κορωνοϊός εντοπίστηκε για πρώτη φορά στην περιοχή Huanan της Wuhan, μια πόλη της Κεντρικής Κίνας κατά τη διάρκεια της Κινέζικης Πρωτοχρονιάς (Δεκέμβριος 2019), μια εποχή αυξημένων εσωτερικών και διεθνών ταξιδιών. Αν και η κινεζική κυβέρνηση εφάρμοσε άμεσο lockdown για την αποφυγή της μετάδοσης του ιού, σε σύντομο χρονικό διάστημα ο ιός εξαπλώθηκε σε όλο τον κόσμο, με τον αριθμό των κρουσμάτων και των θανάτων να αυξάνεται ραγδαία. Ως αποτέλεσμα, στις 30 Ιανουαρίου, όταν ο συνολικός αριθμός κρουσμάτων ξεπέρασε αυτόν του SARS και αυξήθηκε ο αριθμός των επιβεβαιωμένων κρουσμάτων σε χώρες εκτός Κίνας, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας κήρυξε το ξέσπασμα του κορωνοϊού ως Παγκόσμια Απειλή Δημόσιας Υγείας, ενώ στις 11 Μαρτίου 2020 χαρακτήρισε το COVID-19 ως πανδημία (Hossain, Sultana & Purohit, 2020).

Έκτοτε, η κατάσταση της πανδημίας και οι επακόλουθες επιπτώσεις της σε υγειονομικό, και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, αποτέλεσαν το επίκεντρο της επιστημονικής και ακαδημαϊκής έρευνας. Συνολικά, το ξέσπασμα της πανδημίας είχε σημαντικό αντίκτυπο στη μακροοικονομία, καθώς σημειώθηκε σημαντική πτώση στη ζήτηση, παρατηρήθηκε σημαντική αρνητική επίδραση στις επενδύσεις, τις εξαγωγές και την κατανάλωση και παρουσιάστηκαν μεγάλες διακυμάνσεις στα επίπεδα τιμών (Chen, Huang, Su, Štreimikienė & Baležentis, 2021). Στις ευρωπαϊκές οικονομίες, οι διακοπές της εφοδιαστικής αλυσίδας, τα lockdown και άλλα μέτρα που έλαβαν τα κράτη μέλη για τον

περιορισμό της εξάπλωσης του ιού, είχαν ως αποτέλεσμα την πτώση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) και την απότομη μείωση όλων των συνιστωσών της συνολικής ζήτησης προϊόντων και υπηρεσιών (de Vet, et al., 2021). Η πανδημία επέφερε στην ουσία μια άνευ προηγουμένου οικονομική συρρίκνωση το 2020, με το πραγματικό ΑΕΠ της ΕΕ να μειώνεται κατά 6,1%, περισσότερο δηλαδή από ό,τι κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2008 (Verwey & Monks, 2021).

Τα δημόσια οικονομικά δέχθηκαν σημαντικό πλήγμα ως αποτέλεσμα της σοβαρής ύφεσης με αυξημένες δημοσιονομικές αποκλίσεις μεταξύ των κρατών μελών. Τα ελλείμματα και οι δείκτες χρέους εκτοξεύθηκαν σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ, με το ονομαστικό έλλειμμα της ΕΕ να αυξάνεται σε περίπου 7% του ΑΕΠ το 2020, από 0,5% του ΑΕΠ το 2019 και το συνολικό ποσοστό χρέους να εκτινάσσεται κατά 13 ποσοστιαίες μονάδες στο τέλος του 2020. Τα κράτη μέλη με υψηλά επίπεδα δημόσιου χρέους ήταν μεταξύ εκείνων που επλήγησαν περισσότερο από τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης, λόγω των μέτρων που ελήφθησαν για τη στήριξη της δημόσιας υγείας, καθώς και της δομής της οικονομίας, συμπεριλαμβανομένων σημαντικών τομέων διασυνοριακού τουρισμού. Ως αποτέλεσμα, αυτά τα κράτη μέλη κατέγραψαν μερικές από τις πιο απότομες αυξήσεις στους δείκτες χρέους (European Commission, 2021). Ταυτόχρονα, ο δείκτης οικονομικού κλίματος της ΕΕ υποχώρησε κατά σχεδόν 29 μονάδες, γεγονός που αντικατοπτρίζει τη μεγαλύτερη πτώση από το 1985 (Destatis, 2022).

Ο αντίκτυπος του COVID-19 στην ΕΕ συσχετίστηκε με την έννοια της ανθεκτικότητας, η οποία έχει εξελιχθεί σε κεντρική προσέγγιση για την αντιμετώπιση των κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων της πανδημίας, σε μια περίοδο σχεδιασμού και εφαρμογής προσαρμογών ταχείας αντίδρασης από τις εθνικές κυβερνήσεις. Οι διαφορές στην ανθεκτικότητα σε ολόκληρη την ΕΕ είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην κοινωνική, οικονομική και εδαφική συνοχή, καθώς και στη σύγκλιση εντός της ζώνης του ευρώ και στην αποτελεσματικότητα της ενιαίας νομισματικής πολιτικής (Casquilho-Martins & Belchior-Rocha, 2022).

Με στόχο την ανάκαμψη της ευρωπαϊκής οικονομίας, σε επίπεδο ΕΕ, τροποποιήθηκε το πλαίσιο της συμφωνίας του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας, απλοποιώντας το καθεστώς πρόσβασης για τα κράτη μέλη σε περιβάλλον κρίσης (Casquilho-Martins & Belchior-Rocha, 2022). Παράλληλα, σχεδιάστηκε ένας Μηχανισμός Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας μέσω του προγράμματος «NextGenerationEU» (NGEU), το οποίο αποτελεί ένα προσωρινό μέσο για τη χρηματοδότηση της ανάκαμψης της Ευρώπης. Ο Μηχανισμός Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας αποτέλεσε τον κύριο

μηχανισμό για την προώθηση μιας πιο πράσινης, πιο ψηφιακής και ανθεκτικής οικονομίας μετά την πανδημία COVID-19 μέσω επιχορηγήσεων και δανείων συνολικού ύψους 750 δισεκατομμυρίων ευρώ (Wolff & Ladi 2020).

Οι απαντήσεις των εθνικών κυβερνήσεων των κρατών-μελών, διευκολύνθηκαν από την έγκαιρη χρήση των υφιστάμενων ευελιξιών εντός των σχετικών πλαισίων της ΕΕ. Συγκεκριμένα, η ΕΕ επέτρεψε μεγαλύτερη αυτονομία στη χάραξη πολιτικής από τα κράτη μέλη, για να βοηθήσει τις μεμονωμένες προσπάθειές τους να μετριάσουν την οικονομική ύφεση, προσπαθώντας παράλληλα να διατηρήσουν ίσους όρους ανταγωνισμού στην εσωτερική αγορά. Αυτό έγινε με τη χαλάρωση των προηγούμενων κανονισμών σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις, διατηρώντας παράλληλα ορισμένους περιορισμούς, όπως ένα ανώτατο όριο στο ποσό που θα μπορούσε να λάβει μια μεμονωμένη εταιρεία σε άμεσες επιχορηγήσεις ή εγγυήσεις δανείων (Hope, 2021).

Η συνολική δημοσιονομική απόκριση των κρατών μελών της ΕΕ, εκτιμάται σε σχεδόν 19% του ΑΕΠ το χρονικό διάστημα 2020-2022. Επιπλέον, τα κράτη μέλη της ΕΕ παρείχαν σημαντικές ενισχύσεις ρευστότητας σε επιχειρήσεις, με τη μορφή κρατικών εγγυήσεων και φορολογικών αναβολών. Η νομισματική πολιτική συμπλήρωσε τις προσπάθειες δημοσιονομικής πολιτικής. Αυτή η κοινή και συντονισμένη πολιτική απάντηση ήταν σε γενικές γραμμές αποτελεσματική, καθώς ο αντίκτυπος της κρίσης COVID-19 στην ανεργία, τις οικονομικές και κοινωνικές αποκλίσεις, τις εταιρικές αφερεγγυότητες και τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια ήταν λιγότερο σοβαρή από ό,τι αρχικά αναμενόταν (European Commission, 2021).

Παράλληλα με τις οικονομικές επιπτώσεις, όπως ήταν αναμενόμενο, η πανδημία είχε σημαντικό αντίκτυπο και στον τομέα της εργασίας. Το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε απότομα το 2020, τόσο στην ΕΕ-27 όσο και στις χώρες της Ευρωζώνης, με ποσοστό 7,8% και 8,7% αντίστοιχα την περίοδο Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 2020. Σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι το ποσοστό ανεργίας στην ΕΕ δεν έφτασε τα ποσοστά που καταγράφηκαν μετά την οικονομική κρίση του 2008. Ωστόσο, η εξέλιξη της αγοράς εργασίας υποδηλώνει ότι ο αντίκτυπος της πανδημίας ήταν πιο σοβαρός, από ό,τι υποδεικνύεται από τους παραδοσιακούς δείκτες. Το γεγονός αυτό γίνεται εμφανές στην εξέταση των συνολικών πραγματικών ωρών εργασίας, στις οποίες υπήρξε σημαντική πτώση το 2020 (de Vet, et al., 2021). Ιδιαίτερα το δεύτερο τρίμηνο του 2020, το οποίο επηρεάστηκε περισσότερο από τα μέτρα περιορισμού, οι συνολικές ώρες εργασίας μειώθηκαν κατά 16,8% και οι μέσες ώρες εργασίας μειώθηκαν κατά 14,3% σε ετήσια βάση (Anderton et al., 2020).

Η πανδημία επηρέασε επίσης διαφορετικά την απασχόληση ανάλογα με τον κλάδο εργασίας. Αρκετά επαγγέλματα αντιμετώπισαν σημαντικότερη μείωση της απασχόλησης, είτε λόγω αδυναμίας εργασίας από το σπίτι ή λόγω της απότομης μείωσης της ζήτησης των καταναλωτών. Τα επαγγέλματα υψηλής ειδίκευσης ήταν μεταξύ εκείνων τα οποία έπληξε λιγότερο η πανδημία. Επιπλέον, από τα πέντε επαγγέλματα στα οποία η απασχόληση μειώθηκε λιγότερο, τα τρία σχετίζονται με την υγεία, υπογραμμίζοντας την αναγκαιότητά τους για την καταπολέμηση της πανδημίας, ενώ τα άλλα δύο, η εκπαίδευση και οι υπηρεσίες τεχνολογίας πληροφοριών και επικοινωνιών μπορούσαν εύκολα να πραγματοποιηθούν μέσω τηλεργασίας (CEDEFOP, 2021).

Ο αντίκτυπος της πανδημίας στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας μετριάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τα μέτρα στήριξης της ΕΕ, με αποτέλεσμα η απασχόληση να μειωθεί λιγότερο σε σύγκριση με την καταγεγραμμένη απώλεια στην παραγωγή (European Commission, 2021). Σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής όπου παρατηρήθηκαν πολλές προσωρινές απολύσεις εργαζομένων, στην ΕΕ-27 και στην Ευρωζώνη έγινε ευρεία χρήση της βραχυχρόνιας εργασίας και άλλων προγραμμάτων διατήρησης θέσεων εργασίας (Anderton et al., 2020). Τα μέτρα αυτά στην ΕΕ υποστηρίχθηκαν από το νέο μέσο προσωρινής στήριξης για τον μετριασμό των κινδύνων ανεργίας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης (SURE), το οποίο «απευθύνεται στα κράτη μέλη που πρέπει να κινητοποιήσουν σημαντικά χρηματοδοτικά μέσα, για την καταπολέμηση των αρνητικών οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών της πανδημίας του κορονοϊού στην επικράτειά τους». Το SURE δίνει τη δυνατότητα χρηματοδοτήσεων που μπορούν να φτάσουν τα 100 δισ. ευρώ με τη μορφή δανείων από την ΕΕ, έτσι ώστε τα κράτη μέλη να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις αιφνίδιες αυξήσεις των δημόσιων δαπανών για τη διατήρηση της απασχόλησης. Μέσω της στήριξης συστημάτων μειωμένου ωραρίου εργασίας και άλλων σχετικών μέτρων, το SURE διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στην προστασία των θέσεων εργασίας και στη μείωση του κινδύνου ανεργίας και απώλειας εισοδήματος (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2022).

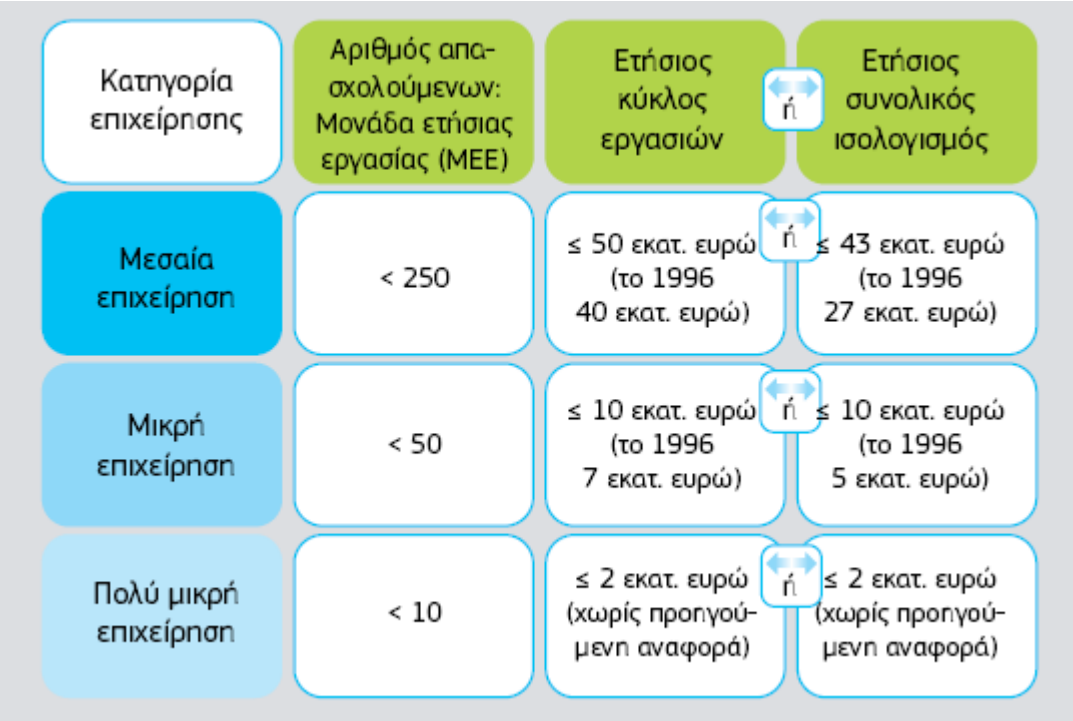
Καθώς η οικονομία άρχισε να ανακάμπτει το 2021, τα ποσοστά ανεργίας άρχισαν να μειώνονται σε ολόκληρη την ΕΕ. Ωστόσο, τα κενά απασχόλησης σε σύγκριση με την προ κρίσης περίοδο παραμένουν σημαντικά σε ορισμένες περιφέρειες και τομείς σε ολόκληρη την ΕΕ, ενώ οι ελλείψεις εργατικού δυναμικού έχουν αρχίσει να επανεμφανίζονται σε άλλες. Παράλληλα, ένα σημαντικό ζήτημα που αναδύεται στον τομέα της εργασίας είναι ότι οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούνται, συχνά έχουν υψηλότερες ή διαφορετικές απαιτήσεις δεξιοτήτων από τις θέσεις εργασίας που έχουν

χαθεί, γεγονός που απαιτεί κατάλληλες παρεμβάσεις στην πολιτική της αγοράς εργασίας για τη διευκόλυνση των προσαρμογών. Στο εσωτερικό των κρατών μελών, οι εργαζόμενοι με χαμηλή ειδίκευση και οι νέοι, καθώς και οι περιοχές που εξαρτώνται από τον τουρισμό και άλλες υπηρεσίες προσωπικής επαφής, επηρεάστηκαν και συνεχίζουν να επηρεάζονται περισσότερο (European Commission, 2021).

Συνοψίζοντας όσα προαναφέρθηκαν, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πανδημία επέφερε σημαντικές επιπτώσεις, τόσο στην οικονομία όσο και την εργασία, οδηγώντας σε αρκετές περιπτώσεις και σε εκ νέου ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων ή των κανόνων της αγοράς. Παρόλα αυτά, τα μέτρα υποστήριξης που έλαβε η ΕΕ και οι μηχανισμοί που εφάρμοσε σε συνδυασμό με τις πολιτικές και τα μέτρα των κυβερνήσεων των κρατών μελών, συνέβαλαν στο να μετριαστεί ο αντίκτυπος της πανδημίας. Επί του παρόντος, οι ευρωπαϊκές πολιτικές ανάκαμψης προσανατολίζονται στην προώθηση των πράσινων, των ψηφιακών και των δημοσίων επενδύσεων που μπορούν να βοηθήσουν να γίνουν οι ευρωπαϊκές οικονομίες και κοινωνίες πιο ανθεκτικές και βιώσιμες.

1.2 Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις στο σύγχρονο επιχειρηματικό περιβάλλον

Οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της ευρωπαϊκής οικονομίας αντιπροσωπεύοντας τα υψηλότερα ποσοστά σε αριθμό, απασχόληση εργατικού δυναμικού και συμβολής στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ). Ο πληθυσμός των ΜμΕ περιλαμβάνει τρεις διαφορετικές κατηγορίες επιχειρήσεων, δηλαδή τις πολύ μικρές επιχειρήσεις, τις μικρές και τις μεσαίες επιχειρήσεις, ενώ με βάση τον επίσημο ορισμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, λαμβάνονται υπόψη τρεις διαφορετικοί παράγοντες (το επίπεδο απασχόλησης, το επίπεδο του κύκλου εργασιών και το μέγεθος του ισολογισμού). Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται στο άρθρο 2 της ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ της 6ης Μαΐου 2003 σχετικά με τον ορισμό των πολύ μικρών, μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, η κατηγορία των πολύ μικρών, μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων αποτελείται από επιχειρήσεις που απασχολούν λιγότερα από 250 άτομα και έχουν ετήσιο κύκλο εργασιών που δεν υπερβαίνει τα 50 εκατομμύρια ευρώ ή/και συνολικό ετήσιο ισολογισμό που δεν υπερβαίνει τα 43 εκατομμύρια ευρώ (European Commission, 2003).

Εικόνα 1. Οδηγός Χρήσης ορισμού των ΜΜΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020)

Στο πλαίσιο ορισμού των ΜμΕ, εκτός από τα κύρια κριτήρια που πρέπει να πληρούνται, διακρίνονται τρεις διαφορετικές κατηγορίες επιχειρήσεων, έτσι ώστε να υπάρχει μια ξεκάθαρη και συγκεκριμένη εικόνα της οικονομικής κατάστασης της επιχείρησης και να αποκλείει όσες δεν υπάγονται στις ΜμΕ. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι ακόλουθες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020: 7):

- *Αυτόνομη επιχείρηση: αν η επιχείρηση είναι είτε πλήρως ανεξάρτητη είτε έχει μία ή περισσότερες μειοψηφικές εταιρικές σχέσεις (σε ποσοστό μικρότερο του 25 % η καθεμιά) με άλλες επιχειρήσεις*
- *Συνεργαζόμενη επιχείρηση: αν η εταιρική συμμετοχή σε άλλες επιχειρήσεις ανέρχεται σε τουλάχιστον 25 % αλλά όχι παραπάνω από 50 %, η σχέση θεωρείται ότι υφίσταται μεταξύ συνεργαζόμενων επιχειρήσεων*
- *Συνδεδεμένη επιχείρηση: εάν η εταιρική συμμετοχή σε άλλες επιχειρήσεις ξεπερνά το όριο του 50 %, αυτές θεωρούνται συνδεδεμένες επιχειρήσεις.*

Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η έννοια των ΜμΕ, στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται κάποιες βασικές διαφορές με τις μεγάλες επιχειρήσεις.

Πίνακας 1. Κοινές διαφορές μεταξύ ΜμΕ και μεγάλων επιχειρήσεων

	ΜμΕ	Μεγάλες επιχειρήσεις
Αριθμός επιχειρηματικών εγκαταστάσεων	Μονάδα	Πολλαπλός
Γεωγραφική κατανομή	Περιορισμένη	Περιορισμένη ή ευρεία
Εύρος προϊόντων/υπηρεσιών	Περιορισμένο, εξειδικευμένο	Περιορισμένο ή ευρύ
Μερίδιο αγοράς	Περιορισμένο	Σημαντικό
Βάση πελατών	Μικρή	Πολυάριθμη
Πιθανότητα επιχειρηματικής αποτυχίας/εξόδου	Υψηλή	Χαμηλή
Γνώση και πρόσβαση σε κανονιστικές πληροφορίες	Περιορισμένη	Εκτενής
Πρόσβαση σε τεχνικούς εμπειρογνώμονες και κατάρτιση	Περιορισμένη	Εκτενής
Γνώση και πρόσβαση σε πληροφορίες αγοράς	Περιορισμένη	Εκτενής
Δυνατότητα πρόσβασης σε καθιερωμένες πηγές χρηματοδότησης	Μικρή	Μεγάλη
Επίπεδο οικονομικών πόρων	Τυπικό, μικρό και περιορισμένο	Ουσιώδες

Πηγή: Προσαρμογή από United Nations Conference on Trade and Development (2022)

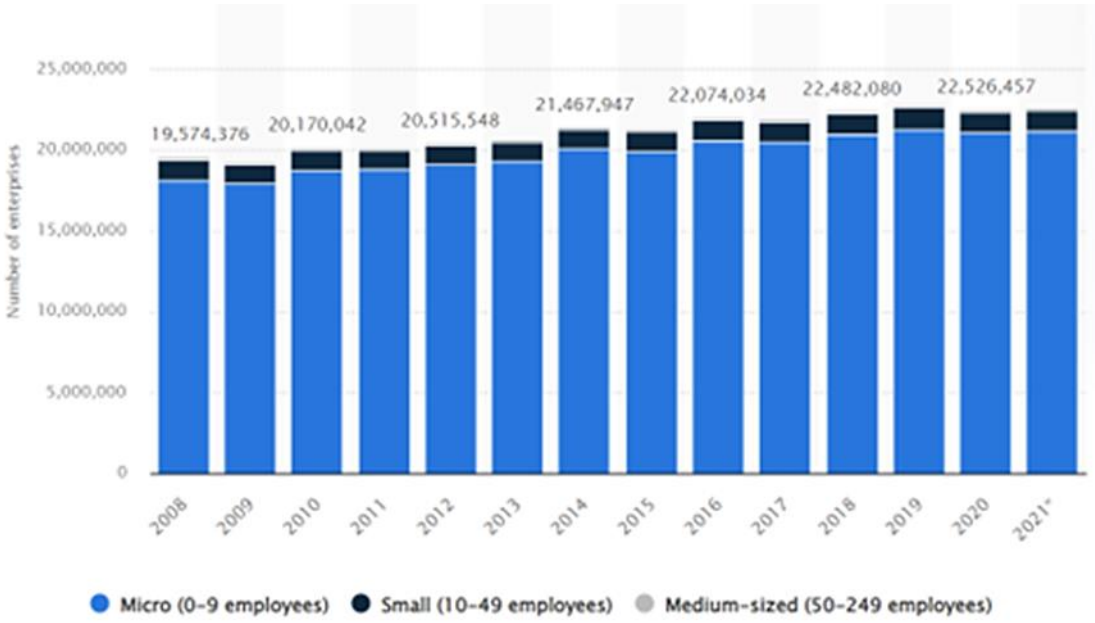
Στη σύγχρονη ευρωπαϊκή οικονομία, οι μικρο–μεσαίες επιχειρήσεις, αντιπροσωπεύουν το 99% όλων των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων. Απασχολούν περίπου 100 εκατομμύρια εργαζομένους, αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το ήμισυ του ΑΕΠ της Ευρώπης και διαδραματίζουν βασικό ρόλο στην προσθήκη αξίας σε κάθε τομέα της οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα, το 2020, ελαφρώς περισσότερες από 21 εκατομμύρια ΜμΕ δραστηριοποιούνταν στην ΕΕ των 27, αντιπροσωπεύοντας το 99,8% του συνόλου των επιχειρήσεων στον μη χρηματοπιστωτικό επιχειρηματικό τομέα. Από αυτό το σύνολο, το 93% ανήκουν στην κατηγορία των πολύ μικρών επιχειρήσεων. Επιπλέον, το 53% της συνολικής προστιθέμενης αξίας που παρήχθη από την ΕΕ27 το 2020 και το 65% της συνολικής απασχόλησης δημιουργήθηκε από τις ΜμΕ (Hope, 2021).

Πίνακας 2. Αριθμός επιχειρήσεων, προστιθέμενη αξία και απασχόληση στην ΕΕ-27 ανά κατηγορία μεγέθους επιχείρησης το 2020

	Micro SMEs	Small SMEs	Medium-sized SMEs	All SMEs	Large enterprises	All enterprises
Enterprises						
Number	21,044,884	1,282,211	199,362	22,526,457	40,843	22,567,300
%	93.3%	5.7%	0.9%	99.8%	0.2%	100.0%
Value added						
Value in € million	1,179,476	1,071,196	1,087,613	3,338,286	2,956,544	6,294,829
%	18.7%	17.0%	17.3%	53.0%	47.0%	100.0%
Employment						
Number	36,988,539	25,313,006	20,130,548	82,432,093	44,358,284	126,790,377
%	29.2%	20.0%	15.9%	65.0%	35.0%	100.0%

Πηγή: Eurostat, 2020

Αντίστοιχα το 2021 εκτιμάται ότι υπήρχαν περίπου 22,6 εκατομμύρια μικρομεσαίες επιχειρήσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με τη συντριπτική πλειονότητα αυτών να απασχολούν λιγότερα από εννέα άτομα. 1,3 εκατομμύρια ΜμΕ απασχολούσαν 10 έως 49 υπαλλήλους και περίπου 201 χιλιάδες ήταν μεσαίες επιχειρήσεις που απασχολούσαν 50 έως 249 εργαζομένους.

Σχήμα 1. Αριθμός μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ27) από το 2008 έως το 2021, κατά μέγεθος (Πηγή: Statista, 2021)

Οι σύγχρονες ΜμΕ προσφέρουν καινοτόμες λύσεις σε προκλήσεις όπως η κλιματική αλλαγή, η αποδοτικότητα των πόρων και η κοινωνική συνοχή και συμβάλλουν στη διάδοση αυτής της καινοτομίας σε όλες τις περιφέρειες της Ευρώπης. Ως εκ τούτου, αποτελούν κεντρικούς παράγοντες για τη μετάβαση της ΕΕ σε μια βιώσιμη και ψηφιακή οικονομία. Είναι απαραίτητες επίσης για την ανταγωνιστικότητα και την ευημερία της Ευρώπης, τα βιομηχανικά οικοσυστήματα, την οικονομική και τεχνολογική κυριαρχία και την ανθεκτικότητα σε εξωτερικά σοκ και κρίσεις (European Commission, 2022).

Εκτός από την οικονομική τους σημασία, οι ΜμΕ είναι σημαντικές και για διάφορους άλλους λόγους, όπως το ότι προωθούν τη διεύρυνση του πλούτου, των οικονομικών ευκαιριών, των δεξιοτήτων και της πολιτικής ισχύος, ενώ ταυτόχρονα μειώνουν τη συγκέντρωση των κοινωνικοοικονομικών ελίτ στη λήψη αποφάσεων. Παρέχουν επίσης ευκαιρίες σε πολλές μειονεκτούσες και ευάλωτες ομάδες και ενισχύουν τη γυναικεία επιχειρηματικότητα. Για παράδειγμα, οι ΜμΕ συχνά παρέχουν ευκαιρίες στις γυναίκες να ξεπεράσουν πολλές από τις προκλήσεις που παραδοσιακά αντιμετωπίζουν, όταν προσπαθούν να εισέλθουν και να παραμείνουν στην αγορά εργασίας, όπως η ευελιξία στην εργασία. Αντίστοιχα, προσφέρουν ευκαιρίες στους νέους επιχειρηματίες, αλλά και σε εργαζόμενους μεγαλύτερης ηλικίας που επιθυμούν να παραμείνουν στο εργατικό δυναμικό αλλά αντιμετωπίζουν ποικίλες μορφές διακρίσεων λόγω ηλικίας (United Nations Conference on Trade and Development, 2022).

Τα τελευταία χρόνια, οι ΜμΕ λειτουργούν σε μια εποχή αλλαγών και ευκαιριών, καθώς παρατηρείται μια στροφή προς τον τομέα των υπηρεσιών όπου οι ΜμΕ συχνά ανθίζουν, λόγω της ικανότητάς τους να παρέχουν μια εξατομικευμένη και ευέλικτη προσέγγιση υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο. Επιπλέον, πολλές νέες τεχνολογίες έχουν μειώσει τα πάγια κόστη, με αποτέλεσμα η παραγωγή να είναι πιο κερδοφόρα σε μικρότερες και πιο ευέλικτες μονάδες. Οι νέες τεχνολογίες έχουν επίσης απλοποιήσει τις διαδρομές προς την αγορά, με αποτέλεσμα οι μικρές επιχειρήσεις να μπορούν να πουλήσουν σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις ή απευθείας σε πελάτες σε όλο τον κόσμο, χωρίς το κόστος της εγκατάστασης ενός δικτύου διανομής (Henschel & Heinze, 2018). Καθώς έχουμε περάσει από μια βιομηχανική οικονομία σε μια οικονομία βασισμένη στη γνώση, οι οικονομίες κλίμακας έχουν γίνει λιγότερο σημαντικές ως μορφή ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και αυτές οι τεχνολογικές εξελίξεις έχουν επηρεάσει τις αγορές. Οι πελάτες περιμένουν όλο και περισσότερο από τις επιχειρήσεις να ανταποκριθούν στις ιδιαίτερες ανάγκες τους, κάτι που μπορούν να προσφέρουν καλύτερα οι ΜμΕ, καθώς έχουν τη δυνατότητα να έρθουν πιο κοντά στους πελάτες τους (Burns, 2016). Για να

επιτευχθεί αυτό ωστόσο, απαιτείται από τις ΜμΕ να στραφούν στην καινοτομία και να επενδύσουν σε ψηφιακές υποδομές για να μπορέσουν να προσαρμοστούν στο μεταβαλλόμενο τοπίο του ηλεκτρονικού εμπορίου και μάρκετινγκ (Paypal, 2021).

Εξετάζοντας το οικονομικό περιβάλλον στο οποίο δραστηριοποιούνται οι ΜμΕ της Ευρώπης, οι σχετικές μελέτες δείχνουν ότι ακόμη και πριν η πανδημία πλήξει την οικονομία το 2020, οι ΜμΕ της ΕΕ-27 αντιμετώπιζαν όλο και πιο δύσκολες συνθήκες εμπορίου καθώς η ετήσια αύξηση του όγκου και της αξίας της εγχώριας ζήτησης της ΕΕ-27 και, ιδίως των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών της, επιβραδύνθηκαν το 2019 (Hope, 2021). Γενικότερα, οι ΜμΕ έρχονται αντιμέτωπες με ολοένα και πιο σοβαρές προκλήσεις, όπως α) ο συνεχώς εντεινόμενος ανταγωνισμός και η παγκοσμιοποίηση των αγορών, β) τα νέα επιχειρηματικά μοντέλα ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης νέων τεχνολογιών, όπως η ευρεία ψηφιοποίηση (Industry 4.0), η κυκλική οικονομία και η οικονομία του διαμοιρασμού και γ) η έλλειψη ειδικευμένου και καταρτισμένου εργατικού δυναμικού ως αποτέλεσμα της δημογραφικής κρίσης στην Ευρώπη, της γήρανσης του πληθυσμού και της μετανάστευσης (European Economic and Social Committee, 2016).

Σε σύγκριση με μεγαλύτερες επιχειρήσεις, οι ΜμΕ συχνά παράγουν κάπως πιο αδύναμα αποτελέσματα, όπως χαμηλότερη κερδοφορία, υψηλότερη εναλλαγή προσωπικού, χαμηλότερο ποσοστό επιβίωσης, μικρότερη επιτυχία στον τομέα της καινοτομίας, χαμηλότερη ικανότητα επένδυσης στην ανάπτυξη προσωπικού και εκπαίδευσης, και ούτω καθεξής. Αυτό μπορεί εν μέρει να αποδοθεί στην ύπαρξη σημαντικών εμποδίων για την είσοδο και την ανάπτυξη στο επιχειρηματικό περιβάλλον, τα οποία με βάση την οικονομική βιβλιογραφία ταξινομούνται σε τρεις κατηγορίες: α) τα εσωτερικά εμπόδια (για παράδειγμα, ανεπαρκείς δεξιότητες και πόροι σε επίπεδο επιχείρησης), β) τις διοικητικές/ρυθμιστικές επιβαρύνσεις (για παράδειγμα, φορολογικά συστήματα, περίπλοκη νομοθεσία) και γ) τα χρηματοοικονομικά εμπόδια (κυρίως η δυσκολία πρόσβασης σε χρηματοδότηση) (Szczepański, 2016). Ιδιαίτερα η δυσκολία πρόσβασης στη χρηματοδότηση θεωρείται ότι δυσχεραίνει την ανάπτυξη των ΜμΕ, αλλά και ότι επιβραδύνει τον ψηφιακό τους μετασχηματισμό. Οι ΜμΕ συχνά αντιμετωπίζουν περιορισμένη πρόσβαση σε πίστωση λόγω προβλημάτων στην απόδειξη της πιστοληπτικής τους ικανότητας σε πιθανούς δανειστές. Επιπλέον, πολλές από αυτές δεν έχουν ελεγμένες οικονομικές καταστάσεις και δεν έχουν ή έχουν ελάχιστο πιστωτικό ιστορικό, γεγονός που αποτελεί σημαντικό φραγμό για τη χρηματοδότησή τους (Henschel & Heinze, 2018).

Με γνώμονα τις παραπάνω δυσκολίες και εμπόδια, εκτός από τα μέτρα στήριξης για τις ΜμΕ που λαμβάνονται από τις εθνικές κυβερνήσεις, υφίστανται σε επίπεδο ΕΕ εργαλεία και στρατηγικές που βοηθούν στην ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας των ΜμΕ. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα:

- Το Enterprise Europe Network βοηθά τις ΜμΕ και τους επιχειρηματίες να αποκτήσουν πρόσβαση σε πληροφορίες της αγοράς, να ξεπεράσουν νομικά εμπόδια και να βρουν πιθανούς επιχειρηματικούς εταίρους σε όλη την Ευρώπη.
- Η ενιαία πύλη για την πρόσβαση στη χρηματοδότηση (The single portal on Access to Finance) βοηθά τις ΜμΕ να βρουν χρηματοδότηση που υποστηρίζεται από την ΕΕ.
- Το COSME, το Πρόγραμμα της ΕΕ για την Ανταγωνιστικότητα των Επιχειρήσεων και των ΜμΕ, υποστηρίζει τις ΜμΕ στην πρόσβαση σε χρηματοδότηση, αλλά και σε αγορές, ενώ παράλληλα δημιουργεί ένα φιλικό προς τις επιχειρήσεις περιβάλλον.
- Η Συνέλευση των ΜμΕ, η πιο σημαντική εκδήλωση για τις ΜμΕ στην Ευρώπη, παρουσιάζει διαφορετικές προσεγγίσεις για την προώθηση της επιχειρηματικότητας των ΜμΕ.
- Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρακολουθεί τις εξελίξεις στην πρόσβαση των ΜμΕ στη χρηματοδότηση, μέσω της κοινής έρευνας Ευρωπαϊκής Επιτροπής/Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για την πρόσβαση των επιχειρήσεων στη χρηματοδότηση (SAFE).

1.3 Τηλεργασία. Μια εναλλακτική μορφή οργάνωσης της εργασίας

Οι νέες τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών (ΤΠΕ) έχουν φέρει επανάσταση στην καθημερινή ζωή και εργασία στον 21ο αιώνα, καθώς και επικείμενα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Επιτρέπουν στους ανθρώπους να συνδέονται με φίλους και οικογένεια – καθώς και με συναδέλφους και προϊστάμενους – όπου και αν βρίσκονται ανά πάσα στιγμή, ενώ ταυτόχρονα διευκολύνουν την είσοδο της αμειβόμενης εργασίας στους χώρους και τους χρόνους που συνήθως προορίζονται για την προσωπική ζωή. Η αποσύνδεση της αμειβόμενης εργασίας από τους παραδοσιακούς χώρους γραφείων, υπήρξε καθοριστικός παράγοντας σε αυτήν την εξέλιξη. Η σημερινή εργασία γραφείου και, ευρύτερα, η εργασία γνώσης, υποστηρίζεται από το Διαδίκτυο και μπορεί να πραγματοποιηθεί πρακτικά από οποιαδήποτε τοποθεσία και ανά πάσα στιγμή. Αυτή η νέα χωρική ανεξαρτησία, έχει μεταμορφώσει τον ρόλο της τεχνολογίας στο εργασιακό

περιβάλλον, προσφέροντας τόσο νέες ευκαιρίες όσο και νέες προκλήσεις (Eurofound & the International Labour Office, 2017).

Στο πλαίσιο της τεχνολογικής προόδου, τις τελευταίες δεκαετίες έχουν υιοθετηθεί πιο ευέλικτες ρυθμίσεις για τον χρόνο εργασίας, λαμβάνοντας υπόψη, τόσο τις ανάγκες των εταιρειών για πιο ευέλικτη παραγωγή όσο και την επιθυμία των εργαζομένων να μπορούν να εξισορροπούν καλύτερα την εργασία τους με άλλες, προσωπικές δεσμεύσεις – συχνά σχετικές με τα οικογενειακά καθήκοντα. Αυτή η εξέλιξη έχει επηρεαστεί από την αύξηση των οικογενειών με διπλή σταδιοδρομία και τη συνεχιζόμενη πρόκληση της αντιμετώπισης τόσο των εργασιακών όσο και των οικογενειακών απαιτήσεων (Eurofound & the International Labour Office, 2017). Ως αποτέλεσμα, η τηλεργασία αποτελεί στις μέρες μας μια μορφή εργασίας που υιοθετείται από αρκετές – κυρίως μεγάλες – επιχειρήσεις ή προσφέρεται ως επιλογή στους εργαζομένους τους (Nakrošienė, Bučiūnienė & Goštautaitė, 2019).

Τι είναι όμως η τηλεργασία; Η τηλεργασία είναι ένα ευρύ και πολύπλοκο φαινόμενο που στερείται ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, ενώ εμφανίζεται συχνά με διαφορετικούς όρους, όπως εικονική εργασία, κινητή τηλεργασία, απομακρυσμένη εργασία κ.λπ. Σε γενικές γραμμές, ως τηλεργασία ορίζεται η εργασία που εκτελείται από διαφορετικές τοποθεσίες (όπως το σπίτι) και που επιτρέπει στους εργαζόμενους να έχουν πρόσβαση στις εργασιακές τους δραστηριότητες με τη χρήση τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών (Perez Perez, Martinez – Sanchez & Pilar de Luis Carnicer, 2003). Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Συμφωνία – Πλαίσιο για την τηλεργασία, η τηλεργασία αποτελεί μια μορφή οργάνωσης και/ή εκτέλεσης εργασίας, με χρήση των ΤΠΕ, στο πλαίσιο σύμβασης/σχέσης εργασίας, όπου η εργασία που θα μπορούσε να εκτελεστεί στις εγκαταστάσεις του εργοδότη εκτελείται μακριά από αυτές σε τακτική βάση» (Eurofound, 2021).

Η τηλεργασία μπορεί να θεωρηθεί ως ένας εναλλακτικός τρόπος οργάνωσης της εργασίας που εξαρτάται από διαφορετικά χαρακτηριστικά (π.χ. ένταση, χρόνος) και εντοπίζεται συνήθως σε τρεις μορφές (Eurofound & the International Labour Office, 2017):

- Τηλεργασία στο σπίτι (Home-based telework): αφορά εργαζόμενους που εργάζονται τακτικά από το σπίτι, χρησιμοποιώντας τις ΤΠΕ.
- Υψηλής κινητικότητας τηλεργασία (High mobile telework): αφορά εργαζόμενους που εργάζονται σε πολλά και διαφορετικά μέρη σε τακτική βάση, χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο κινητικότητας και χρησιμοποιούν τις ΤΠΕ.

- Περιστασιακή τηλεργασία (Occasional telework): αφορά εργαζόμενους που εργάζονται σε ένα ή περισσότερα μέρη εκτός των εγκαταστάσεων του εργοδότη μόνο περιστασιακά και με πολύ χαμηλότερο βαθμό κινητικότητας από την ομάδα υψηλής κινητικότητας.

Προσφέροντας τη δυνατότητα εργασίας οπουδήποτε και οποτεδήποτε, η τηλεργασία έχει προσελκύσει την προσοχή τόσο της ακαδημαϊκής, όσο και της επιχειρηματικής κοινότητας. Έχει θεωρηθεί επωφελής, τόσο για τους εργαζόμενους όσο και για τους εργοδότες, καθιστώντας δυνατή την επιλογή μεταξύ διαφορετικών ταλέντων, τη μείωση του κόστους ακινήτων, την παροχή κινήτρων στους εργαζόμενους και τη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ εργασίας και οικογένειας (Nakrošienė, Bučiūnienė & Goštautaitė, 2019). Σε γενικές γραμμές, οι εργαζόμενοι εξ αποστάσεως έχουν ίδια νομική προστασία με τους εργαζομένους δια ζώσης, όπως προστασία της ιδιωτικής ζωής, υγεία και ασφάλεια, οργάνωση της εργασίας, πρόσβαση στην εκπαίδευση κ.λ.π. Ωστόσο, έρευνες σχετικά με την τηλεργασία καταδεικνύουν ότι όσοι εργάζονται από το σπίτι τείνουν να απασχολούνται περισσότερες ώρες από ό,τι όταν εργάζονται στις εγκαταστάσεις του εργοδότη. Η τηλεργασία, γενικά, μπορεί να οδηγήσει σε περισσότερες – απλήρωτες – ώρες εργασίας ή μεγαλύτερες εργασιακές απαιτήσεις (Eurofound, 2020).

Από την αρχή του 21^{ου} αιώνα έχει αναδυθεί ένα αυξανόμενο σώμα βιβλιογραφίας και εμπειρικών μελετών που διερευνούν τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της τηλεργασίας για τα άτομα, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία ή τους ενισχυτικούς και ανασταλτικούς παράγοντες στην ανάπτυξή της. Κάποια από τα συχνότερα πλεονεκτήματα που εντοπίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία περιλαμβάνουν την ελευθερία προγραμματισμού χρόνου, την αυξημένη αυτονομία, τη μειωμένη άτυπη επικοινωνία, τον αυξημένο χρόνο για την οικογένεια και τον ελεύθερο χρόνο, το χαμηλότερο άγχος, τη βελτιωμένη παραγωγικότητα, την αυξημένη ικανοποίηση από την εργασία, τη μείωση του χρόνου και του κόστους μετακίνησης, καθώς και τις αυξημένες ευκαιρίες απασχόλησης για γυναίκες με παιδιά, φοιτητές και άτομα με αναπηρία (Fonner & Roloff, 2010· Martínez-Sánchez, Pérez-Pérez, José Vela-Jiménez & de-Luis-Carnicer, 2008· Nakrošienė, Bučiūnienė & Goštautaitė, 2019· Tremblay & Thomsin, 2012).

Η αυξημένη παραγωγικότητα των εργαζομένων κατά την τηλεργασία φαίνεται να είναι ένα από τα πιο σημαντικά επιχειρήματα για τις επιχειρήσεις που εξετάζουν την εισαγωγή της ως διευθέτηση εργασίας (Martinez-Sanchez et al., 2008). Η τηλεργασία καθιστά δυνατή τη δημιουργία ενός ρυθμού που ταιριάζει καλύτερα στις ατομικές προτιμήσεις, καθώς ο τηλεργαζόμενος μπορεί να αποφασίσει πότε είναι ο πιο

παραγωγικός χρόνος εργασίας του και να έχει μεγαλύτερο έλεγχο στην εργασιακή του κατάσταση. Επιπλέον, θεωρείται ότι οι περισπασμοί στον χώρο της τηλεργασίας είναι αρκετά μειωμένοι (Nakrošienė, Bučiūnienė & Goštautaitė, 2019).

Ένας εξίσου σημαντικός – και ίσως ο κυριότερος – παράγοντας για την υιοθέτηση της τηλεργασίας, τόσο από τη σκοπιά των εργαζομένων όσο και των εργοδοτών θεωρείται η βελτίωση της ισορροπίας μεταξύ της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Η τηλεργασία δίνει τη δυνατότητα στους εργαζόμενους να εξισορροπούν καλύτερα την επαγγελματική και την προσωπική τους ζωή, εξαλείφοντας τον χρόνο μετακίνησης ή/και προσαρμόζοντας τις ώρες εργασίας τους στις προσωπικές τους ανάγκες. Για τις εταιρείες, είναι επίσης ένας τρόπος βελτίωσης της διατήρησης των εργαζομένων. Για παράδειγμα, στη Γερμανία, μια εταιρική έρευνα σχετικά με τη συμφιλίωση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής διαπιστώνει, ότι η βελτιωμένη φιλικότητα προς την οικογένεια στις εταιρείες αποτελεί βασικό μοχλό για τους διευθυντές να υιοθετήσουν ευέλικτες ρυθμίσεις χρόνου εργασίας, συμπεριλαμβανομένων προγραμμάτων τηλεργασίας και κινητής εργασίας (Eurofound & International Labour Office, 2017).

Παρά τα οφέλη της τηλεργασίας, η σχετική βιβλιογραφία υποδεικνύει ότι το ολοένα και αυξανόμενο εύρος της, έχει επικείμενες προκλήσεις και μειονεκτήματα. Οι τεχνολογίες της πληροφορίας αποδυναμώνουν την πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία με τους συναδέλφους, η οποία είναι μια σημαντική πηγή κοινωνικής αλληλεπίδρασης, αυξάνοντας τις πιθανότητες κοινωνικής απομόνωσης. Η έλλειψη άτυπης επικοινωνίας με τους συναδέλφους και η έλλειψη κοινωνικής αλληλεπίδρασης, έχει βρεθεί ότι μειώνει την ταύτιση των τηλεργαζομένων με τις αξίες και τους στόχους του οργανισμού/ επιχείρησης, ενώ συχνά δημιουργεί ένα αίσθημα ασθενέστερης υποστήριξης και χαμηλότερης ορατότητας από τη διοίκηση. Η χαμηλότερη ορατότητα έχει συνδεθεί με χαμηλότερη ικανοποίηση από την εργασία και λιγότερες ευκαιρίες σταδιοδρομίας των τηλεργαζομένων (Cooper & Kurland, 2002).

Όπως προαναφέρθηκε, η δυνατότητα εργασίας από το σπίτι θεωρείται παραδοσιακά ως το μέσο για την αύξηση της ισορροπίας μεταξύ της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής του εργαζόμενου. Ωστόσο, αυτό δεν αποτελεί μόνο πλεονέκτημα, καθώς η εργασία από το σπίτι σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύεται από συχνές διακοπές από τα μέλη της οικογένειας και συχνά περισσότερες ώρες εργασίας ή εργασία περισσότερες ημέρες την εβδομάδα. Κατά συνέπεια, ο συνδυασμός εργασιακών και οικογενειακών υποχρεώσεων αποτελεί μια από τις σημαντικότερες προκλήσεις για τους τηλεργαζόμενους, που αναλόγως τις συνθήκες μπορεί να έχει είτε θετική ή αρνητική

επίδραση στην ικανοποίηση των εργαζομένων και τη συνολική παραγωγικότητά τους (Nakrošienė, Bučiūnienė & Goštautaitė, 2019).

Ο κυριότερος ίσως παράγοντας ώθησης και ανάπτυξης της τηλεργασίας είναι η συνεχής πρόοδος στις τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών, η πτώση των τιμών των υπολογιστών και των κινητών συσκευών υψηλής απόδοσης και η διείσδυση του Internet υψηλής ταχύτητας στην καθημερινή ζωή. Σημαντικές προϋποθέσεις για την τηλεργασία είναι το επίπεδο πληροφορικής στις επιχειρήσεις, και συγκεκριμένα το ποσοστό των εργαζομένων που χρησιμοποιούν smartphone, tablet, φορητούς και επιτραπέζιους υπολογιστές (Vrchota, Maříková & Řehoř, 2020).

Σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι η στάση των εργοδοτών/διευθυντών απέναντι στην τηλεργασία αποτελούν έναν ακόμη σημαντικό παράγοντα – είτε για την ώθηση, είτε για τον περιορισμό της ανάπτυξης αυτής της μορφής εργασιακής οργάνωσης. Όπως αναδεικνύεται από μελέτη των Vihelmson και Thulin (2016) σημαντικοί περιοριστικοί ή ενισχυτικοί παράγοντες για την τηλεργασία, είναι η προθυμία των διευθυντών να επιτρέψουν και να υποστηρίξουν την εργασία από το σπίτι, τα επίπεδα εμπιστοσύνης μεταξύ των διευθυντών και των εργαζομένων και η υποστήριξη των εργαζομένων από τους προϊσταμένους τους. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την έκθεση του Eurofound και της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, φαίνεται να υφίσταται ακόμα ένας σημαντικός βαθμός αντίστασης προς την τηλεργασία από τη διοίκηση πολλών επιχειρήσεων, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που έχουν ήδη θεσπίσει πολιτικές τηλεργασίας. Οι περισσότερες εθνικές μελέτες που εξετάστηκαν για την έκθεση αυτή συμφωνούν στο ότι αυτή η αντίσταση, οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι το παραδοσιακό στυλ διοίκησης «εντολής και ελέγχου» δεν είναι πραγματικά δυνατό με την τηλεργασία, με αποτέλεσμα πολλοί διευθυντές να έχουν αρνητικές στάσεις.

Κλείνοντας την παρούσα ενότητα, σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι με το ξέσπασμα της πανδημίας, η τηλεργασία παρουσίασε ραγδαία αύξηση, καθώς πολλές εταιρείες και οργανισμοί υιοθέτησαν αυτήν τη ρύθμιση εργασίας σε μια προσπάθεια να διατηρήσουν τους υπαλλήλους τους ασφαλείς, διασφαλίζοντας παράλληλα τη συνεχή παροχή κρίσιμων υπηρεσιών και τη συνέχιση της επιχειρηματικής λειτουργίας. Ωστόσο, δεδομένων των μεγάλων διαφορών στην προηγούμενη εμπειρία με την τηλεργασία και άλλων παραγόντων, όπως ο κλάδος, το μέγεθος της επιχείρησης και τα προσόντα/ψηφιακές δεξιότητες των εργαζομένων, η μετάβαση στην τηλεργασία ήταν πιο δύσκολη για ορισμένους εργαζόμενους, εργοδότες, επιχειρήσεις και χώρες της ΕΕ από ό,τι για άλλες. Για παράδειγμα, πολλές επιχειρήσεις που δεν είχαν τις κατάλληλες υποδομές

ΤΠΕ, δυσκολεύτηκαν σε μεγάλο βαθμό να αναδιοργανώσουν την εργασία από το σπίτι αμέσως μετά το ξέσπασμα της πανδημίας (Joint Research Center, 2021).

Κεφάλαιο 2 - Ο αντίκτυπος της πανδημίας στις ευρωπαϊκές μικρομεσαίες επιχειρήσεις

Με βάση τη συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και τη συλλογή δεδομένων από πρόσφατες πρωτογενείς έρευνες, εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι οι ΜμΕ σε παγκόσμιο επίπεδο επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την πανδημία και αντιμετώπισαν σημαντικές δυσκολίες προσαρμογής σε αυτήν (Bartik et al., 2020· Sobaih, Elshaer, Hasanein & Abdelaziz, 2021· Vinberg & Danielsson, 2021). Η υπάρχουσα βιβλιογραφία υποδηλώνει ότι οι ΜμΕ είναι συνήθως πιο ευάλωτες σε γεγονότα κρίσης, λόγω χαμηλότερων επιπέδων ετοιμότητας, περιορισμών πόρων, σχετικά αδύναμων θέσεων στην αγορά και μεγαλύτερης εξάρτησης από την κυβέρνηση και άλλους εγχώριους φορείς (Engidaw, 2022). Οι ΜμΕ συνήθως υποφέρουν από υψηλές απώλειες, μειωμένο όγκο πωλήσεων, αδυναμία τήρησης των οικονομικών τους υποχρεώσεων, μείωση του αριθμού του προσωπικού, ακόμη και κλείσιμο της επιχείρησης κατά τη διάρκεια ή μετά από κρίσεις (Eggers, 2020).

Σύμφωνα με την Έκθεση του Διεθνούς Κέντρου Εμπορίου για τις ΜμΕ (International Trade Centre, 2020), οι ΜμΕ που αντιμετωπίζουν την κρίση του COVID-19, πέρασαν από τέσσερις φάσεις, είτε διαδοχικά είτε ταυτόχρονα. Η πρώτη φάση αφορά τις επιπτώσεις του τερματισμού λειτουργίας των επιχειρήσεων σε χώρες και περιοχές όπου η πανδημία οδήγησε τις κυβερνήσεις να υιοθετήσουν μέτρα για τον τερματισμό της οικονομικής δραστηριότητας. Οι επιπτώσεις αυτές ήταν πιο έντονες στους κλάδους του τουρισμού και της φιλοξενίας, του χονδρικού και λιανικού εμπορίου, της εστίασης και των ψυχαγωγικών/πολιτιστικών εκδηλώσεων. Η δεύτερη φάση χαρακτηρίζεται από τις διακοπές της εφοδιαστικής αλυσίδας που έφεραν σημαντικές επιπτώσεις στην παραγωγή, τις εισαγωγές και τις εξαγωγές. Η διακοπή της παραγωγής στις πληγείσες οικονομίες, μείωσε τις διαθέσιμες εισροές για τις παγκόσμιες αλυσίδες εφοδιασμού, ενώ οι ΜμΕ είδαν τις παραγγελίες τους να μειώνονται καθώς η ζήτηση περιορίστηκε σημαντικά. Κατά την τρίτη φάση παρατηρείται η δραστική μείωση της ζήτησης, η οποία αρχικά εμφανίστηκε λόγω των περιορισμών στις καταναλωτικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες. Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης φάσης, παρότι παρατηρείται χαλάρωση των περιοριστικών μέτρων, οι επιχειρηματικές επενδύσεις παρέμειναν χαμηλές λόγω της εξοικονόμησης πόρων. Τα νοικοκυριά προχώρησαν σε μειώσεις των δαπανών τους μεσοπρόθεσμα έως μακροπρόθεσμα για να αντισταθμίσουν τα χαμηλότερα εισοδήματα κατά την περίοδο της πανδημίας.

Η τέταρτη και τελευταία φάση αναφέρεται στην ανάκαμψη, η οποία ξεκινάει με τη σταδιακή χαλάρωση των μέτρων περιορισμού. Τις εβδομάδες μετά τη λήξη των lockdown, η οικονομική δραστηριότητα σε κάποιες περιπτώσεις σημείωσε σημαντική ανάκαμψη, με τις ΜμΕ του μεταποιητικού κλάδου και γεωργικού κλάδου να δείχνουν υψηλότερες πωλήσεις. Σημαντικό είναι να επισημανθεί ωστόσο ότι, η περίοδος διακοπής λειτουργίας της επιχειρηματικής δραστηριότητας μπορεί να αλλάξει οριστικά την παραγωγή και τη ζήτηση. Οι οικονομίες αναδιαμορφώνονται λόγω της πανδημίας και το «νέο φυσιολογικό» κάνει την ανάκαμψη πιο δύσκολη για κάποιες επιχειρήσεις και ευκολότερη για άλλες (International Trade Centre, 2020).

Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν παρουσιάζονται τα αποτελέσματα ερευνών αναφορικά με τις επιπτώσεις της πανδημίας στις ΜμΕ των κρατών μελών της ΕΕ. Εξετάζεται επίσης ποιοι κλάδοι επηρεάστηκαν περισσότερο.

2.1 Οι επιπτώσεις της πανδημίας στις ΜμΕ της ΕΕ-27

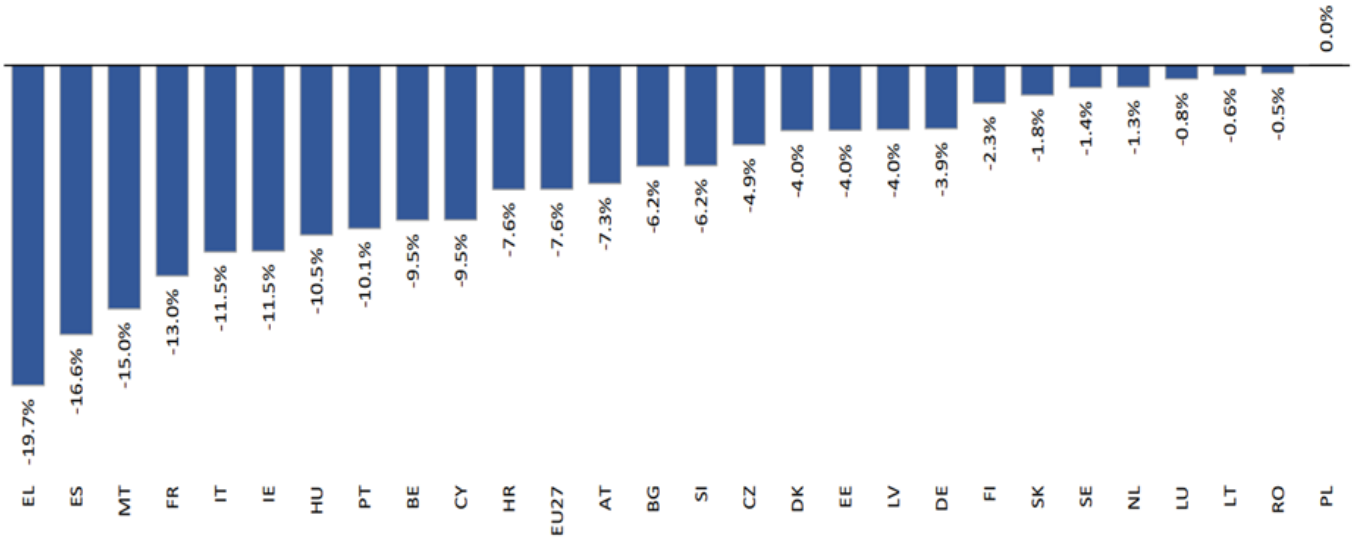
Η παρακολούθηση από τον ΟΟΣΑ 125 ερευνών για τις ΜμΕ που πραγματοποιήθηκαν σε 31 χώρες, συμπεριλαμβανομένων και πολλών ευρωπαϊκών από τον Φεβρουάριο του 2020, δείχνει ότι η πλειονότητα των ΜμΕ παρουσίασε σοβαρή πτώση στα έσοδα και τις πωλήσεις. Τα ευρήματα των ερευνών αυτών συμφωνούν και με έρευνα που διεξήχθη από το Facebook, τον ΟΟΣΑ και την Παγκόσμια Τράπεζα σε δείγμα 80 εκατομμυρίων επιχειρήσεων από 109 χώρες. Την περίοδο Μαΐου – Οκτωβρίου το 55% - 70% των ΜμΕ ανέφεραν χαμηλότερες πωλήσεις, σε σχέση με την ίδια περίοδο του προηγούμενου έτους, με τα δύο τρίτα να αναφέρουν μειώσεις στις πωλήσεις άνω του 40%. Επιπλέον, παρά τη χαλάρωση των μέτρων περιορισμού σε πολλές χώρες κατά την περίοδο αυτή, η βελτίωση της θέσης των ΜμΕ ήταν οριακή (OECD, 2021). Στην ίδια έρευνα, η οικονομετρική ανάλυση που διεξήχθη μεταξύ Μαΐου και Δεκεμβρίου 2020, δείχνει ότι όσο μικρότερες ήταν οι επιχειρήσεις, τόσο πιο πιθανό ήταν να σταματήσουν τις δραστηριότητές τους, ενώ οι ΜμΕ χωρίς υπαλλήλους είχαν περίπου 10 ποσοστιαίες μονάδες περισσότερες πιθανότητες να κλείσουν από τις ΜμΕ που είχαν 50 έως 249 υπαλλήλους (Facebook/OECD/World Bank, 2020).

Αξιοσημείωτα είναι και τα αποτελέσματα της έρευνας McKinsey, η οποία διεξήχθη τον Αύγουστο του 2020 σε δείγμα 2200 ΜμΕ από πέντε ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία και Ηνωμένο Βασίλειο) και επικεντρώθηκε στην αξιολόγηση των επιπτώσεων της κρίσης της πανδημίας COVID–19. Σχεδόν το 70% των συμμετεχόντων στην έρευνα επιβεβαίωσαν μείωση εσόδων που προκάλεσε σοβαρές οικονομικές συνέπειες στην επιχείρησή τους. Με βάση τα ερευνητικά ευρήματα, υπήρχαν

διαφορές μεταξύ των χωρών σχετικά με τον βαθμό στον οποίο η πανδημία επηρέασε την ικανότητα των ΜμΕ, για διατήρηση του προσωπικού ή πληρωμής δανείων. Για παράδειγμα, οι ισπανικές ΜμΕ ήταν πιο απαισιόδοξες, καθώς το 30% από αυτές ανησυχούσαν για τη δυνατότητα αποπληρωμής των δανείων, σε σύγκριση με το 14% στη Γερμανία. Ομοίως, το 38 τοις εκατό των ισπανικών ΜΜΕ φοβόταν ότι μπορεί να μην ήταν σε θέση να διατηρήσουν τους υπαλλήλους τους - ένα ποσοστό που φτάνει μόνο το 16 τοις εκατό στη Γερμανία και τη Γαλλία (Dimson, Mladenov, Sharma & Tadjeddine, 2020).

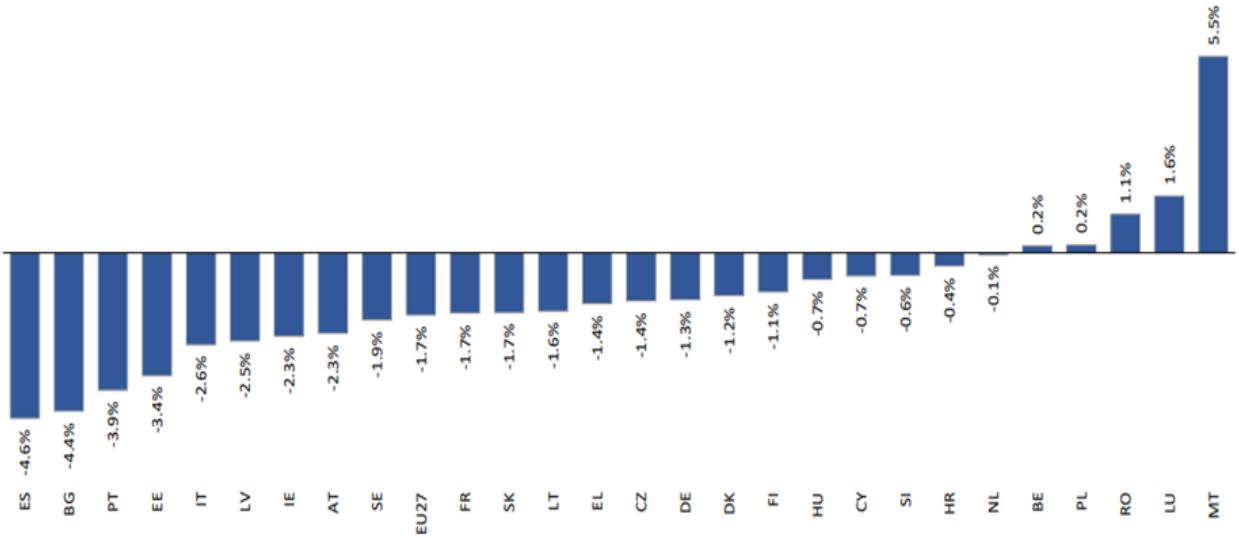
Επιπλέον, στην ίδια έρευνα συνολικά, το 11% των συμμετεχόντων δήλωσαν ότι περίμεναν ότι θα κηρύξουν πτώχευση εντός έξι μηνών. Η ανησυχία ήταν μεγαλύτερη μεταξύ των μεσαίων επιχειρήσεων (εκείνες με 50 έως 249 υπαλλήλους) στην Ιταλία και τη Γαλλία, όπου το 21% —σχεδόν διπλάσιο από τον μέσο όρο— αναμενόταν να κηρύξει πτώχευση τους επόμενους έξι μήνες. Στην Ισπανία από την άλλη πλευρά, οι μικρές επιχειρήσεις ήταν αυτές που ανησυχούσαν περισσότερο, με το 19% να αναμένει επικείμενη χρεοκοπία σε σύγκριση με το 6% των εταιρειών με 50 έως 249 υπαλλήλους. Μεταξύ των βιομηχανικών τομέων, τα logistics είχαν μακράν τον υψηλότερο αριθμό αναμενόμενων χρεοκοπιών (22 τοις εκατό) και ακολουθούσαν η γεωργία, η διαμονή, οι υπηρεσίες τροφίμων, το λιανικό και το χονδρικό εμπόριο, με χαμηλότερα ποσοστά (13-15 τοις εκατό) (Dimson, Mladenov, Sharma & Tadjeddine, 2020).

Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις ΜμΕ στην ΕΕ – 27, ο τομέας των ΜμΕ παρουσίασε απότομη πτώση της οικονομικής δραστηριότητας το 2020, με την προστιθέμενη αξία να μειώνεται κατά 7,6%. Πιο συγκεκριμένα, όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ, εκτός από την Πολωνία, παρουσίασαν μείωση της προστιθέμενης αξίας που παρήγαγαν οι ΜμΕ, με το μέγεθος της μείωσης να διαφέρει σημαντικά μεταξύ των χωρών. Ειδικότερα: Η Ελλάδα σημείωσε τη μεγαλύτερη πτώση της προστιθέμενης αξίας μεταξύ των ΜμΕ (-19,7%), ακολουθούμενη από την Ισπανία (- 16,6%) και τη Μάλτα (-15,0%), ενώ συνολικά οκτώ χώρες από τις 27 σημείωσαν μείωση άνω του 10% (Ελλάδα, Ισπανία, Γαλλία, Ουγγαρία, Ιταλία, Ιρλανδία, Μάλτα και Πορτογαλία) (Hope, 2021).

Σχήμα 2. Ετήσια μεταβολή (σε %) στην προστιθέμενη αξία των ΜΜΕ των κρατών μελών της ΕΕ το 2020 (Πηγή: Eurostat)

Στην έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αναφέρονται και τα ποσοστά απασχόλησης των ΜμΕ το 2020. Τα περισσότερα κράτη μέλη σημείωσαν μείωση της απασχόλησης, εκτός από το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο, τη Μάλτα, την Πολωνία και τη Ρουμανία που παρουσίασαν αύξηση της απασχόλησης. Η εικόνα διέφερε και πάλι ανά χώρα, αν και η διακύμανση στην αύξηση της απασχόλησης δεν ήταν τόσο μεγάλη, καθώς κυμάνθηκε από μείωση 4,6% έως αύξηση 5,5%. Η Ισπανία παρουσίασε τη μεγαλύτερη μείωση της απασχόλησης (4,6%), ακολουθούμενη από τη Βουλγαρία (4,4%) και την Πορτογαλία (3,9%). Από την άλλη πλευρά, η υψηλότερη αύξηση της απασχόλησης σημειώθηκε στη Μάλτα (5,5%), ακολουθούμενη από το Λουξεμβούργο (1,6%) και τη Ρουμανία (1,1%). Ένας από τους κύριους λόγους που εξηγούν τις διαφορές στην αύξηση της απασχόλησης των ΜμΕ μεταξύ των κρατών μελών, είναι ότι η τομεακή κατανομή τους διαφέρει μεταξύ των χωρών. Τα κράτη μέλη, όπου οι τομείς που επηρεάστηκαν ελάχιστα από τον Covid–19 αντιπροσωπεύουν μεγάλο μερίδιο της οικονομίας, παρουσίασαν αυξήσεις ή περιορισμένες μόνο μειώσεις στην απασχόληση. Για παράδειγμα, στο Λουξεμβούργο, ο κλάδος «Επαγγελματικών, επιστημονικών και τεχνικών δραστηριοτήτων» αντιπροσωπεύει το 28,1% της απασχόλησης των ΜμΕ και η απασχόληση σε αυτόν τον τομέα αυξήθηκε κατά 4,4% το 2020. Αντίστοιχα, η ισχυρή αύξηση της απασχόλησης το 2020 στη Μάλτα, οφείλεται κυρίως στον κατασκευαστικό τομέα, στο τομέα των ακινήτων και στις διοικητικές και υποστηρικτικές υπηρεσίες (Hope, 2021).

Σχήμα 3. Ετήσια αλλαγή (σε %) στην απασχόληση των ΜΜΕ των κρατών μελών της ΕΕ το 2020 (Πηγή: Eurostat)

Κλείνοντας την παρούσα ενότητα, είναι σημαντικό να αναφερθεί και η έρευνα που διεξήχθη από τη Mastercard για τις ΜμΕ των σκανδιναβικών χωρών (Δανία, Φινλανδία, Νορβηγία και Σουηδία) και τις επιδόσεις τους την περίοδο από τον Φεβρουάριο έως τον Οκτώβριο του 2020, με δείγμα 1000 ΜμΕ. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι σκανδιναβικές ΜμΕ δεν είχαν τόσο μεγάλες επιπτώσεις από την πανδημία όσο η υπόλοιπη Ευρώπη κατά τα πρώτα κύματα. Μόνο περίπου το 40% των σκανδιναβικών ΜμΕ είδαν μειωμένες πωλήσεις, σε σύγκριση με περίπου 55% των ΜμΕ σε όλη την Ευρώπη και 70% στη Γαλλία, τη Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ιταλία και την Ισπανία. Ωστόσο, η πανδημία επηρέασε άνισα τις σκανδιναβικές ΜμΕ, με τους αυτοαπασχολούμενους και τις πολύ μικρές επιχειρήσεις να υφίστανται μεγαλύτερη μείωση στις πωλήσεις από τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (Mastercard, 2021).

2.2 Οι επιπτώσεις της πανδημίας στις ΜμΕ ανά κλάδο

Η κρίση της πανδημίας COVID–19 είχε απότομο αντίκτυπο στη συνολική οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα της ΕΕ–27. Φαίνεται ωστόσο να έχει επηρεάσει σε μεγαλύτερο βαθμό συγκεκριμένους κλάδους. Σύμφωνα με μελέτη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την κατανομή των επιπτώσεων της πανδημίας μεταξύ διαφορετικών τομέων της οικονομίας, κατά το πρώτο και δεύτερο κύμα της πανδημίας παρατηρήθηκαν αξιοσημείωτες διαφορές στην απόδοση μεταξύ, αλλά και εντός των τομέων. Ένα μεγάλο μέρος της ψηφιακής βιομηχανίας, όπως και ο κλάδος της υγειονομικής περίθαλψης είχαν καλές επιδόσεις και δεν επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την πανδημία και τα επακόλουθα lockdown. Η αυτοκινητοβιομηχανία και η κλωστοϋφαντουργία ήρθαν αντιμέτωπες με ισχυρά οικονομικά σοκ στην αρχή της

πανδημίας, αλλά μπήκαν γρήγορα σε τροχιά ανάκαμψης μετά το πέρας των πρώτων lockdown. Από την άλλη πλευρά, οι κλάδοι που εξαρτώνται από την ανθρώπινη επαφή και αλληλεπίδραση, όπως οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες, η εστίαση και οι αεροπορικές μεταφορές (λόγω της μείωσης της κινητικότητας και των τουριστικών δραστηριοτήτων), υπέστησαν σημαντικά πλήγματα από την κρίση (De Vet et al., 2021). Ο τουριστικός κλάδος ήταν ένας από αυτούς που δέχτηκαν σημαντικό πλήγμα από την πανδημία, ιδιαίτερα στις χώρες της ΕΕ που αποτελούν βασικούς τουριστικούς προορισμούς, όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Γαλλία και η Ελλάδα (World Tourism Organization, 2020).

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε αν οι ΜμΕ συγκεκριμένων κλάδων επηρεάστηκαν περισσότερο από την πανδημία και τις πολιτικές που υιοθετήθηκαν για την αποφυγή εξάπλωσής της, αναζητήθηκαν κλαδικές μελέτες για τις ΜμΕ την περίοδο 2020-21. Αν και οι σχετικές έρευνες ήταν πολύ περιορισμένες, τα αποτελέσματα των ερευνών που εντοπίστηκαν δείχνουν ότι περισσότερες πιθανότητες να κλείσουν, είχαν οι ΜμΕ στους κλάδους που επηρεάστηκαν περισσότερο από τα μέτρα περιορισμού. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την έρευνα που διεξήχθη από το Facebook, τον ΟΟΣΑ και την Παγκόσμια Τράπεζα, την περίοδο Μαΐου – Οκτωβρίου του 2020, οι ΜμΕ στους τομείς των ξενοδοχείων, της εστίασης και των μεταφορών είχαν περίπου 8 ποσοστιαίες μονάδες περισσότερες πιθανότητες να κλείσουν, από τις ΜμΕ στον τομέα της τεχνολογίας πληροφοριών και επικοινωνιών. Σημαντικό είναι να αναφερθεί επίσης ότι οι ΜμΕ που πραγματοποιούσαν ηλεκτρονικές πωλήσεις, ακόμη και σε τομείς που επλήγησαν σκληρά, τα πήγαν πολύ καλύτερα από τις αντίστοιχες που δεν χρησιμοποιούσαν ψηφιακά κανάλια διανομής (Facebook/OECD/World Bank, 2020).

Στη έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις επιδόσεις των ΜμΕ την περίοδο 2020-21, εξετάστηκαν και οι επιδόσεις των ΜμΕ ανά κλάδο σε επίπεδο ΕΕ–27. Τα πορίσματα της έκθεσης έδειξαν ότι οι κλάδοι στους οποίους οι ΜμΕ επλήγησαν περισσότερο από την πανδημία ήταν του τουρισμού, της διαμονής και της παροχής υπηρεσιών εστίασης (37,8% μείωση στην προστιθέμενη αξία), των «μεταφορών και αποθήκευσης» (μείωση 16,1% στην προστιθέμενη αξία), των «διοικητικών και υποστηρικτικών δραστηριοτήτων» (μείωση 13,3% στην προστιθέμενη αξία) και της «μεταποίησης» (μείωση 9,8% στην προστιθέμενη αξία). Από την άλλη πλευρά, οι ΜμΕ της ΕΕ–27 που δραστηριοποιούνται στον ψηφιακό τομέα είχαν πολύ καλύτερες επιδόσεις το 2020 συγκριτικά με τις ΜμΕ των άλλων κλάδων, παρουσιάζοντας μείωση στην προστιθέμενη αξία τους μόνο κατά 0,5%. Επιπλέον, η απασχόληση αυξήθηκε κατά 1,5%

στις ΜμΕ του ψηφιακού τομέα, σε αντίθεση με τις επιχειρήσεις των υπόλοιπων τομέων που παρατηρήθηκε μείωση σε ποσοστό 1,9% (Hope, 2021).

Επιπρόσθετα, παρόμοια ήταν τα αποτελέσματα και στην έρευνα της Mastercard για τις σκανδιναβικές ΜμΕ. Όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, οι σκανδιναβικές ΜμΕ στους τομείς της φιλοξενίας, της εστίασης και των υπηρεσιών μεταφοράς, ήταν αυτές που επλήγησαν περισσότερο συγκριτικά με αυτές του κατασκευαστικού τομέα ή των τομέων που προσφέρουν ψηφιακές υπηρεσίες και τεχνολογία (Mastercard, 2021). Εξίσου σημαντικό ήταν το πλήγμα και στις ΜμΕ του τουριστικού κλάδου. Οι ΜμΕ αποτελούν σημαντικό μέρος της ταξιδιωτικής και τουριστικής βιομηχανίας και της φιλοξενίας, καθώς αυτές οι βιομηχανίες περιλαμβάνουν μικρούς ταξιδιωτικούς πράκτορες, εταιρείες ενοικίασης αυτοκινήτων, εστιατόρια, καταλύματα (ξενοδοχεία και μοτέλ) κ.ά. Δεδομένου ότι πάνω από το 70% των ευρωπαϊκών ΜμΕ δραστηριοποιούνται σε αυτούς τους τομείς, επηρεάστηκαν περισσότερο από την κρίση (Thukral, 2021).

Συνοψίζοντας τα πορίσματα των παραπάνω ερευνών, γίνεται εμφανές ότι η πανδημία αν και αποτέλεσε πρόκληση για όλες τις επιχειρήσεις και όλους τους τομείς της οικονομίας γενικότερα, είχε δυσανάλογες επιπτώσεις στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Τα περιοδικά lockdown και οι κατευθυντήριες γραμμές για τη δημόσια υγεία και ασφάλεια επηρέασαν τα πρότυπα καταναλωτικών δαπανών ιδίως για τις τοπικές ΜμΕ (Paypal, 2021). Η κρίση του Covid-19 σταμάτησε απότομα ή ακόμα και ανέστρεψε τα κέρδη της τελευταίας δεκαετίας, καθώς η πλειοψηφία των ΜμΕ παρουσίασαν μεγάλες μειώσεις στις πωλήσεις και τις οικονομικές τους επιδόσεις γενικότερα ως αποτέλεσμα των lockdown και άλλων μέτρων που εισήγαγαν τα κράτη μέλη για την καταπολέμηση της εξάπλωσης του ιού (Hope, 2021). Επιπλέον, πολλές ευρωπαϊκές ΜμΕ δραστηριοποιούνται σε τομείς όπως ο τουρισμός, η εστίαση και οι μεταφορές, οι οποίοι επηρεάστηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης (OECD, 2020β).

Κεφάλαιο 3 - Μέσα ανάκαμψης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων

3.1 Μέτρα στήριξης μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων

Τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν ποικίλα μέτρα οικονομικής και μη οικονομικής στήριξης με στόχο την επιβίωση και την ανάκαμψη των επιχειρήσεων. Με βάση τη σχετική βιβλιογραφία, ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα (de Vet, et al., 2021· OECD, 2020β):

- Μέτρα που σχετίζονται με τη μείωση του χρόνου εργασίας, τις προσωρινές απολύσεις και τις αναρρωτικές άδειες, όπως μισθολογική και εισοδηματική υποστήριξη σε εργαζόμενους που μπαίνουν σε αναστολή ή στις ΜμΕ για να διασφαλίσουν την απασχόληση.
- Μέτρα για την αναβολή των πληρωμών φόρων, πληρωμών κοινωνικής ασφάλισης, πληρωμών χρεών και ενοικίων και πληρωμών κοινής ωφέλειας.
- Άμεσες επιχορηγήσεις και επιδοτήσεις σε ΜμΕ που παρέμειναν κλειστές κατά τη διάρκεια των lockdown ή είχαν μείωση των εσόδων τους.
- Διαρθρωτικές πολιτικές για την υιοθέτηση νέων μεθόδων εργασίας και ψηφιακών τεχνολογιών από τις ΜμΕ με στόχο να βρουν νέες αγορές και κανάλια πωλήσεων. Οι συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύουν στην αντιμετώπιση επειγουσών βραχυπρόθεσμων προκλήσεων, όπως η εισαγωγή της τηλεργασίας, αλλά συμβάλλουν ταυτόχρονα στη γενικότερη ενίσχυση της ανθεκτικότητας των ΜμΕ και στη βιώσιμη ανάπτυξής τους.

Στην ΕΕ–27 η πιο συχνά χρησιμοποιούμενη χρηματοοικονομική πολιτική από τα κράτη μέλη ήταν να προσφέρουν εγγυήσεις σε ενδιάμεσους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς για δάνεια προς τις επιχειρήσεις. Αυτά τα προγράμματα εγγύησης δανείων έτειναν να είναι ανοιχτά σε όλες τις εταιρείες, με στοιχεία και προϋποθέσεις προσαρμοσμένες στις ΜμΕ. Ένας σημαντικός αριθμός κρατών μελών προσέφερε επίσης εγγυήσεις δανείων ειδικά για ΜμΕ (Hope, 2021). Μερικά κράτη μέλη εφάρμοσαν ακόμη πιο στοχευμένα προγράμματα δανείων, θέτοντας κρατικές εγγυήσεις διαθέσιμες μόνο σε ΜμΕ στους τομείς που επλήγησαν περισσότερο από την πανδημία. Αυτά τα πιο στοχευμένα συστήματα έτειναν να εφαρμόζονται ως πρόσθετο μέτρο σε γενικότερα συστήματα εγγύησης δανείων για να διασφαλιστεί ότι οι ΜμΕ θα είχαν πρόσβαση σε δάνεια. Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 2020, η πορτογαλική κυβέρνηση θέσπισε ένα σύστημα εγγύησης δανείων με προϋπολογισμό 3 δισεκατομμυρίων ευρώ για ΜμΕ που δραστηριοποιούνται στον τουρισμό, την εστίαση και τις εξορυκτικές και μεταποιητικές βιομηχανίες. Ομοίως, τον Μάιο του 2020, η Φινλανδία εφάρμοσε πρόγραμμα εγγύησης

δανείων προϋπολογισμού 600 εκατομμυρίων ευρώ για ναυτιλιακές εταιρείες που πλήττονται λόγω της επιδημίας του κορωνοϊού (European Commission, 2020).

Αντί να προσφέρουν εγγυήσεις για δάνεια, ένας μικρός αριθμός κρατών μελών, όπως η Ελλάδα και η Πολωνία, προσπάθησαν να αυξήσουν τη χρηματοδότηση προσφέροντας στις επιχειρήσεις επιστρεπτέες προκαταβολές ή επιδοτούμενα επιτόκια δανείων. Τον Απρίλιο του 2020, η Πολωνία ξεκίνησε ένα από τα μεγαλύτερα προγράμματα επιστρεπτέων προκαταβολών, με 16,6 δισεκατομμύρια ευρώ διαθέσιμα σε ΜμΕ που είχαν υποστεί μείωση του κύκλου εργασιών τους, κατά τουλάχιστον 25% κάθε μήνα μετά τον Φεβρουάριο. Η Ελλάδα από την άλλη πλευρά, είχε ένα σημαντικά μικρότερο πρόγραμμα, παρά το γεγονός ότι άλλαξε σε μέγεθος και εύρος κατά τη διάρκεια του 2020. Το πρόγραμμα ξεκίνησε αρχικά τον Απρίλιο του 2020 με προϋπολογισμό 1 δισεκατομμυρίου ευρώ, αλλά υπέστη αρκετές αλλαγές τον Αύγουστο, τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 2020, με τον συνολικό προϋπολογισμό να αυξάνεται σε 5,7 δισεκατομμύρια ευρώ (Hope, 2021).

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, τα περισσότερα κράτη μέλη ανέβαλαν ή επιδότησαν τις εργοδοτικές εισφορές κοινωνικής ασφάλισης, ενώ ταυτόχρονα θέσπισαν στοχευμένες ή ευρύτερες φορολογικές ελαφρύνσεις. Ομοίως, ένας μικρός αριθμός κρατών μελών εφάρμοσαν μέτρα για την αναβολή της πληρωμής ενοικίων ή τελών κοινής ωφέλειας, όπως το φυσικό αέριο, το ηλεκτρικό ρεύμα και το νερό. Συμπληρωματικά, μερικά κράτη μέλη ανέβαλαν ή μείωσαν επίσης τον ΦΠΑ, ως πρόσθετο μέτρο και όχι υποκατάστατο στην αναβολή του εταιρικού φόρου. Αυτά τα προγράμματα διέφεραν σε μεγάλο βαθμό ως προς την κλίμακα και το εύρος τους μεταξύ των χωρών. Το μεγαλύτερο σε κλίμακα καθεστώς εφαρμόστηκε από τη Γερμανία, η οποία μείωσε τον συντελεστή ΦΠΑ από 19% σε 16%, με το χαμηλότερο φορολογικό εύρος να μειώνεται από 7% σε 5%, από τον Ιούλιο έως τον Δεκέμβριο του 2020, με εκτιμώμενο κόστος 20 δισ. ευρώ (Anderson et al., 2020).

Ορισμένες χώρες εισήγαγαν προσωρινά μέτρα για τον περιορισμό των χρεοκοπιών, σε μια προσπάθεια υποστήριξης για τις ΜμΕ και τους επιχειρηματίες που αντιμετώπιζαν κρίσεις ρευστότητας Για παράδειγμα, η Γαλλία περιόρισε τις υποχρεώσεις κήρυξης πτώχευσης εάν οι εταιρείες είχαν αρχίσει να αθετούν τις υποχρεώσεις τους μετά τις 12 Μαρτίου 2020 και αυτό το μέτρο παρέμεινε σε ισχύ έως τις 24 Αυγούστου 2020. Στη Γερμανία, οι υποχρεώσεις των επιχειρήσεων να υποβάλουν αίτηση πτώχευσης έχουν ανασταλεί από την 1η Μαρτίου 2020, ενώ στην Ιταλία ένα μορατόριουμ για τις πτωχεύσεις ίσχυε από τις 9 Μαρτίου έως τις 30 Ιουνίου 2020 (OECD, 2021). Με βάση τα

αποτελέσματα εμπειρικής μελέτης των Demmou et al. (2021) σε δείγμα 14 ευρωπαϊκών χωρών, γίνεται σαφές ότι αν δεν λάμβαναν χώρα πολιτικές παρεμβάσεις, όπως αναβολές φόρων, οικονομική υποστήριξη για την αποπληρωμή του χρέους ή προσωρινή στήριξη στις πληρωμές μισθών, το 18% των επιχειρήσεων θα είχαν "ξεμείνει" από ρευστότητα μετά από ένα μήνα και 30% μετά από τρεις μήνες.

Ο πίνακας που ακολουθεί δείχνει την ένταση των μέτρων που χρησιμοποιήθηκαν από ευρωπαϊκές χώρες για τις ΜμΕ, διακρίνοντας τα άμεσα δημοσιονομικά μέτρα, τα οποία περιλαμβάνουν, για παράδειγμα, επιχορηγήσεις και επιδοτήσεις, την αναστολή πληρωμών φόρων, κοινωνικής ασφάλισης και χρεών (και άλλα μέσα ρευστότητας και εγγυήσεων.

Πίνακας 3. Δημοσιονομικά μέτρα που εγκρίθηκαν σε επιλεγμένες ευρωπαϊκές χώρες για την αντιμετώπιση του COVID-19 έως τις 16 Απριλίου 2020, % του ΑΕΠ 2019

	Άμεση δημοσιονομική ώθηση	**Αναβολή πληρωμών**	**Άλλη ρευστότητα/εγγύηση**
Βέλγιο	1,4%	4.8%	21.9%
Δανία	2.1%	7.2%	2.9%
Γαλλία	4.4%	8.7%	14.0%
Γερμανία	13.3%	7.3%	27.2%
Ελλάδα	3.1%	1.2%	2.1%
Ουγγαρία	0.4%	8.3%	0.0%
Ιταλία	3.4%	13.2%	32.1%
Ολλανδία	3.7%	7.9%	3.4%
Πορτογαλία	2.5%	11.1%	5.5%
Ισπανία	3.7%	0.8%	9.2%

Πηγή: Προσαρμογή από Anderson et al. (2020)

Στον τομέα της απασχόλησης, δεδομένου ότι ένα σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι ΜμΕ ήταν να πληρώνουν τους υπαλλήλους τους, ιδιαίτερα κατά την περίοδο των lockdown, τα περισσότερα κράτη μέλη θέσπισαν ή παράτειναν προγράμματα βραχυπρόθεσμης εργασίας που υποστηρίζονταν από επιδοτήσεις μισθών. Στην ουσία, σχεδόν κάθε κράτος μέλος εφάρμοσε ή επιμήκυνε τα προγράμματα βραχυχρόνιας εργασίας και παρείχε μισθολογική στήριξη. Αυτά τα προγράμματα ήταν διαθέσιμα για όλες τις εταιρείες και δεν στόχευαν ειδικά στις ΜμΕ και εφαρμόστηκαν κατά την έναρξη της πανδημίας. Η Γαλλία ήταν η χώρα που δημιούργησε ένα από τα πιο γενναιόδωρα προγράμματα εργασίας μικρής διάρκειας. Στο πλαίσιο του προγράμματος, η γαλλική

κυβέρνηση διευκόλυνε τη δυνατότητα των εταιρειών να μειώσουν τις ώρες εργασίας των εργαζομένων τους και αύξησε το ποσοστό επιδότησης των μισθών αυτών των ατόμων από 70% σε 100% για μισθούς έως 6.927 ευρώ το μήνα. Συμπληρωματικά, μερικά κράτη μέλη επιδότησαν την αμοιβή ασθενείας ως υποκατάστατο ή πρόσθετο μέτρο στα προγράμματα βραχυπρόθεσμης εργασίας (Hope, 2021).

3.2 Ψηφιακός μετασχηματισμός

Εύλογο είναι ότι καμία επιχείρηση δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς μια βιώσιμη πηγή αγοραστών των αγαθών ή των υπηρεσιών της. Αν και πολλές ΜμΕ έχουν αξιοποιήσει το μέγεθός τους παράγοντας εξειδικευμένες προσφορές που οι μεγαλύτερες εταιρείες δεν μπορούν ή δεν πρόκειται να προσφέρουν, σε περιόδους κρίσης πλήττονται περισσότερο λόγω της περιορισμένης κλίμακας και το μεγέθους τους. Οι ΜμΕ προσφέρουν συνήθως μόνο ένα περιορισμένο φάσμα αγαθών και υπηρεσιών, σε μια μικρή ομάδα πελατών, γεγονός που μπορεί να τις κάνει να εξαρτώνται υπερβολικά από τη συνεχή πρόσβαση σε αυτούς τους αγοραστές. Για τις περισσότερες ΜμΕ, αυτοί οι πελάτες βρίσκονται συνήθως κοντά στην ίδια εγχώρια εθνική οικονομία, καθώς μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των ΜμΕ εμπορεύεται διεθνώς και λιγότερο από το 15 τοις εκατό συμμετέχουν ενεργά στο εμπόριο που σχετίζεται με τις εξαγωγές (International Trade Centre, 2020).

Στις μέρες μας, οι ΜμΕ αντιμετωπίζουν έναν διαρκώς αυξανόμενο ανταγωνισμό όχι μόνο σε εγχώριο επίπεδο αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Σε ένα τόσο απαιτητικό περιβάλλον, όπου μεγάλες πολυεθνικές δραστηριοποιούνται σε όλα τα μέρη της παγκόσμιας αγοράς, οι ΜμΕ είναι υποχρεωμένες να είναι πιο ανταγωνιστικές και να καθορίζουν τους σημαντικούς κρίσιμους παράγοντες επιτυχίας για την αποτελεσματικότητα τους. Έτσι, η βιώσιμη ανταγωνιστικότητα αντιπροσωπεύει την κορυφαία προτεραιότητα για τις ΜμΕ στην εποχή της παγκοσμιοποίησης (Belyaeva 2018). Προκειμένου να διατηρήσουν την επιχειρηματική τους θέση, να ανταγωνίζονται και να αναπτύσσονται, ακόμη και να πρωτοστατούν στην αγορά, οι ΜμΕ πρέπει να είναι πιο δημιουργικές και καινοτόμες για να διαφοροποιηθούν μεταξύ των παγκόσμιων ανταγωνιστών τους. Κατά συνέπεια, πρέπει να αναπτύξουν νέες τεχνικές και σύγχρονες τεχνολογίες που να ανταποκρίνονται γρήγορα στη νέα δυναμική της αγοράς (Thrassou, Vrontis, Weber, Shams & Tsoukatos, 2020). Η ανάγκη αυτή γίνεται ακόμα πιο εμφανής σε περιόδους κρίσης, κατά τη διάρκεια των οποίων η ψηφιακή ανάπτυξη και καινοτομία λειτουργούν καταλυτικά στην υποστήριξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (Bai, Quayson & Sarkis, 2021). Υπό το πρίσμα αυτό, η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και

των ψηφιακών εργαλείων κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, τόσο για τη συνέχιση της λειτουργίας και τη βιωσιμότητα των ΜμΕ κατά τη διάρκεια κρίσεων, όπως την πανδημική, όσο και για την ανάκαμψη τους μετά από αυτές (International Trade Centre, 2020).

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, οι ψηφιακές τεχνολογίες που ήταν ήδη σε ανοδική πορεία πριν από το χτύπημα της πανδημίας, παρουσίασαν ραγδαία αύξηση κατά τη διάρκειά της. Η τηλεργασία, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, η τηλεδιάσκεψη, οι διαδικτυακές υπηρεσίες υγείας, το ηλεκτρονικό εμπόριο και οι ψηφιακές πληρωμές αποτελούσαν τις βασικές τάσεις καθ' όλη τη διάρκεια του 2020. Στο πλαίσιο αυτό, η ταχεία αύξηση των διαδικτυακών ευκαιριών ενθάρρυνε πολλές επιχειρήσεις να αξιοποιήσουν τα ψηφιακά μέσα ή να βελτιώσουν τις ψηφιακές τους δυνατότητες (International Trade Centre, 2020).

Χαρακτηριστικά ως προς τη στροφή των ΜμΕ στη χρήση των ψηφιακών μέσων και εργαλείων είναι και τα ευρήματα της έρευνας για τις σκανδιναβικές ΜμΕ. Σύμφωνα με την έρευνα, ανεξάρτητα από το αν οι πωλήσεις μιας επιχείρησης βελτιώθηκαν ή επιδεινώθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, οι περισσότερες σκανδιναβικές ΜμΕ αντιμετώπισαν πολλές προκλήσεις, με τις πωλήσεις στους πελάτες να είναι η σημαντικότερη, είτε αυτή οφειλόταν σε αλλαγές στη συμπεριφορά των πελατών, όπως αγορές μέσω διαδικτύου είτε σε μειωμένες αγορές, λόγω κυβερνητικών περιορισμών και lockdown. Για τον λόγο αυτό, η ψηφιοποίηση αναδείχθηκε ως η κορυφαία τάση για τις σκανδιναβικές ΜμΕ, τόσο από την άποψη των νέων καναλιών πωλήσεων, όσο και ως μοχλός στη μείωση του κόστους. Πολλές ΜμΕ στράφηκαν στο ηλεκτρονικό εμπόριο για την επιβίωσή τους, καθώς οι πελάτες δεν μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στα φυσικά καταστήματα ή τους ιστότοπούς τους τόσο εύκολα όσο πριν από την πανδημία. Σημαντικό είναι να επισημανθεί ωστόσο, ότι οι σκανδιναβικές χώρες ήταν ήδη πολύ ικανές στη χρήση των ψηφιακών πληρωμών, καθώς είναι η περιοχή με τη χαμηλότερη χρήση μετρητών στον κόσμο, ενώ έχει ένα ισχυρό ιστορικό στην ψηφιοποίηση που άνοιξε το δρόμο για μια σχετικά ομαλή είσοδο στις διαδικτυακές πωλήσεις από τις σκανδιναβικές ΜμΕ (Mastercard, 2021).

Σημαντική είναι και η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου για την κατάσταση ψηφιοποίησης των ΜμΕ την περίοδο Φεβρουαρίου - Απριλίου 2020, η οποία δείχνει ότι το ένα τρίτο των ΜμΕ της ΕΕ–27 είχαν υιοθετήσει ή σχεδίαζαν να υιοθετήσουν βασικές ψηφιακές τεχνολογίες αλλά όχι προηγμένες ψηφιακές τεχνολογίες, και το ένα τέταρτο είχε ήδη εισαγάγει προηγμένες ψηφιακές τεχνολογίες ή σχεδίαζε να το κάνει. Ωστόσο, τα στοιχεία για τον πληθυσμό των ΜμΕ στο σύνολό τους φέρνουν στην επιφάνεια μεγάλες

διαφορές μεταξύ των διαφορετικών κατηγοριών μεγέθους. Πολύ μεγαλύτερο ποσοστό των πολύ μικρών επιχειρήσεων από ό,τι των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, επικεντρώθηκε μόνο στις βασικές ψηφιακές τεχνολογίες και όχι στις προηγμένες ψηφιακές τεχνολογίες (36,5% έναντι 29,2%). Αντίθετα, πολύ μικρότερο ποσοστό των πολύ μικρών επιχειρήσεων από ό,τι των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, ήταν της άποψης ότι έπρεπε να υιοθετήσουν προηγμένες ψηφιακές τεχνολογίες (19,9% των πολύ μικρών επιχειρήσεων έναντι 29,9% των μικρών επιχειρήσεων και 37,5% των μεσαίων επιχειρήσεων). Επιπλέον, το 20,3% των πολύ μικρών επιχειρήσεων ήταν της άποψης ότι δεν υπήρχε ανάγκη υιοθέτησης κανενός είδους ψηφιακών τεχνολογιών (Directorate-General for Communication, 2020).

Όπως γίνεται εμφανές από τη σχετική βιβλιογραφία, τα οφέλη του ψηφιακού μετασχηματισμού των ΜμΕ είναι πολλά με τα κυριότερα από αυτά να περιλαμβάνουν: βελτιωμένη οικονομική απόδοση μέσω της βελτιστοποίησης των διαύλων εσόδων και της μείωσης του κόστους, κέρδη παραγωγικότητας που οδηγούν σε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα μέσω της αυξημένης χρήσης ψηφιακών τεχνολογιών, πρόσβαση σε νέους πελάτες μέσω διευρυμένης γεωγραφικής εμβέλειας και καλύτερη πρόσβαση σε πληροφορίες και σε πιο παραγωγικές διαδικασίες που ενθαρρύνουν την καινοτομία (Hope, 2021). Επιπλέον, ο ψηφιακός μετασχηματισμός μπορεί να μειώσει τις ανησυχίες των ΜμΕ σχετικά με την οικονομική τους επιβίωση σε αντίστοιχες περιόδους κρίσης, επιτρέποντάς τους να διατηρήσουν ή να επεκτείνουν την πελατεία τους και να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους (Zhanna and Yana, 2020).

Με γνώμονα τα οφέλη του ψηφιακού μετασχηματισμού εγείρεται το ερώτημα γιατί οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις και κυρίως οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις συνεχίζουν να μένουν πίσω στην ψηφιακή τους ανάπτυξη. Διάφορες μελέτες επισημαίνουν πολλά εμπόδια στον ψηφιακό μετασχηματισμό των ΜμΕ. Μεταξύ αυτών, τα κυριότερα αφορούν την έλλειψη κατάλληλων δυνατοτήτων χρηματοδότησης, τα ζητήματα ασφάλειας, τις ανεπαρκείς ψηφιακές δεξιότητες των εργαζομένων, τις ελλείψεις ειδικών πληροφορικής στην εξωτερική αγορά εργασίας, την εσωτερική αντίσταση στην αλλαγή, την έλλειψη γνώσης των διευθυντών σχετικά με τον τρόπο επίτευξης της αλλαγής και την αβεβαιότητα σχετικά με τα μελλοντικά ψηφιακά πρότυπα (Cichosz, Wallenburg & Knemeyer, 2020· Nguyen & Luu, 2020· Rupeika-Apoga, Bule & Petrovska, 2022).

Σύμφωνα με την Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις ΜμΕ (2021), οι βασικές εσωτερικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι ΜμΕ στη στροφή προς την ψηφιοποίηση, μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις κύριες κατηγορίες: α) έλλειψη γνώσης

και διαθεσιμότητας της ψηφιακής τεχνολογίας και των εργαλείων που απαιτούνται λόγω έλλειψης καλής συνδεσιμότητας, ψηφιακών εργαλείων και υπηρεσιών, β) έλλειψη ικανότητας συμμετοχής στον ψηφιακό μετασχηματισμό από άποψη χρόνου και χρηματοδότησης και γ) έλλειψη ικανότητας συνδυασμού της ψηφιακής στρατηγικής με ένα συγκεκριμένο επιχειρηματικό μοντέλο. Αντίστοιχα, οι βασικές εξωτερικές προκλήσεις για τις ΜμΕ περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων: την έλλειψη σαφώς καθορισμένων και συμφωνημένων διεθνών προτύπων, τους ρυθμιστικούς φραγμούς, την έλλειψη προσιτής και προσβάσιμης ψηφιακής υποδομής και την έλλειψη διαθεσιμότητας και πρόσβασης σε δημόσια δεδομένα και ψηφιακές πλατφόρμες (Hope, 2021).

Συμπληρωματικά με τα παραπάνω, αρκετές μελέτες που εξετάζουν τους λόγους που οι ΜμΕ δεν εκμεταλλεύονται επαρκώς τις νέες τεχνολογίες και τα ψηφιακά εργαλεία, υποδεικνύουν ότι ο ψηφιακός μετασχηματισμός είναι περισσότερο ένα διαχειριστικό παρά ένα τεχνικό ζήτημα. Ο επιτυχημένος ψηφιακός μετασχηματισμός δεν απαιτεί μόνο την απόκτηση και ανάπτυξη τεχνικών πόρων, αλλά και την αντιμετώπιση διαχειριστικών θεμάτων όπως ο επανασχεδιασμός των επιχειρηματικών διαδικασιών, η κατάρτιση και εκπαίδευση, καθώς και η επένδυση στο ηλεκτρονικό εμπόριο, τους ανθρώπινους πόρους και τις οργανωτικές ικανότητες (Matarazzo, Penco, Profumo & Quaglia, 2021). Για να επιτύχουν τον ψηφιακό μετασχηματισμό, οι επιχειρήσεις επανασχεδιάζουν την επιχειρηματική τους διαδικασία υιοθετώντας την ψηφιακή τεχνολογία για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας, την ελαχιστοποίηση του κόστους και την προώθηση της καινοτομίας. Ο ψηφιακός μετασχηματισμός περιλαμβάνει επίσης την πρακτική χρήση του Διαδικτύου ως μοντέλο διαχείρισης που βασίζεται σε δεδομένα στο σχεδιασμό, την παραγωγή, το μάρκετινγκ, τις πωλήσεις και την επικοινωνία (Bai, Quayson & Sarkis, 2021). Κατά τη διαδικασία ψηφιακού μετασχηματισμού των ΜμΕ είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη ότι οι απαιτήσεις και οι ανάγκες τους μπορεί να είναι διαφορετικές σε σχέση με τις μεγάλες επιχειρήσεις. Για τον λόγο αυτό, η εκάστοτε ψηφιακή ανάπτυξη των ΜμΕ θα πρέπει να προσαρμόζεται στο μέγεθος, τη βιομηχανία και την κουλτούρα τους (Räisänen & Tuovinen, 2020).

Με στόχο την αντιμετώπιση κάποιων από τις προκλήσεις των ΜμΕ που προαναφέρθηκαν και σε μια προσπάθεια να ξεκινήσουν μελλοντικές αλλαγές, ορισμένα κράτη μέλη της ΕΕ εφάρμοσαν διαρθρωτικές πολιτικές για να βοηθήσουν τις ΜμΕ, να εισαγάγουν την τηλεργασία και την ψηφιοποίηση στους χώρους εργασίας τους. Παράλληλα με την προώθηση της ψηφιοποίησης, αρκετές χώρες προσπάθησαν να ενισχύσουν και την καινοτομία και την ανταγωνιστικότητα των ΜμΕ, με στόχο να τις

βοηθήσουν να ανταπεξέλθουν πιο αποτελεσματικά στις επιπτώσεις της κρίσης. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι τον Μάρτιο του 2020, η Αυστρία δημιούργησε μια πλατφόρμα με την ονομασία «Digital Team Austria», η οποία προσέφερε ψηφιακές υπηρεσίες σε ΜμΕ δωρεάν για τουλάχιστον τρεις μήνες με σκοπό να βοηθήσει τη μετάβαση τους στην τηλεργασία. Παρομοίως, τον Μάρτιο του 2020, η Ιταλία ξεκίνησε την πρωτοβουλία «Ψηφιακή Αλληλεγγύη» με την οποία οι εταιρείες μπορούν να έχουν δωρεάν πρόσβαση σε ψηφιακές υπηρεσίες από εταιρείες του ιδιωτικού τομέα σχετικά με την έξυπνη/τηλε-εργασία, τη βιντεοδιάσκεψη, την πρόσβαση σε δεδομένα κινητής τηλεφωνίας, το cloud computing κ.λπ. Η Ιρλανδία επίσης, επέκτεινε το πρόγραμμα Digital Trading Online Voucher κατά 3,3 εκατομμύρια ευρώ, δίνοντας την ευκαιρία στις πολύ μικρές επιχειρήσεις να λάβουν 2.500 ευρώ για την ψηφιακή τους ανάπτυξη. Ταυτόχρονα, επέκτεινε τη δωρεάν διαδικτυακή εκπαίδευση σε επιχειρηματίες μικρο–μεσαίων επιχειρήσεων. Η Ισπανία αντίστοιχα, θέσπισε μέτρα για να βοηθήσει την ψηφιοποίηση των ΜμΕ, να διευκολύνει την τηλεργασία και να αποτρέψει τις εξωτερικές (εκτός ΕΕ) εξαγορές ισπανικών επιχειρήσεων σε στρατηγικούς τομείς (OECD, 2020β).

Σε εθνικό επίπεδο, η ελληνική κυβέρνηση ξεκίνησε μια πρωτοβουλία ψηφιακής αλληλεγγύης (www.digitalsolidarity.gov.gr), μια πλατφόρμα όπου μεγάλες εταιρείες τεχνολογίας παρέχουν δωρεάν online εκπαίδευση μάρκετινγκ και διαχείρισης σε ΜμΕ (OECD, 2020β). Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης αφορά όλους τους πολίτες και στοχεύει «στην πρόσβαση τους στην εξ αποστάσεως εργασία, εκπαίδευση και ψυχαγωγία, μέσω της παροχής δωρεάν ή με χαμηλότερο κόστος ψηφιακών υπηρεσιών και προϊόντων από φορείς, ιδιώτες και επιχειρήσεις». Για τις ΜμΕ υπάρχουν δυνατότητες πρόσβασης σε e-learning, συμβουλευτική υποστήριξη, πληροφόρηση, υποστήριξη εξ αποστάσεως εργασίας και υπηρεσίες που αφορούν τη συνδεσιμότητα και τα δεδομένα (Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, 2022).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανέλαβε επίσης αρκετές πολιτικές και ρυθμιστικές προσπάθειες για την ενίσχυση της τεχνολογίας και της βιωσιμότητας, όπως: τη δημιουργία ενός πανευρωπαϊκού δικτύου 200 Ευρωπαϊκών Κόμβων Ψηφιακής Καινοτομίας για την υποστήριξη των ΜμΕ στον ψηφιακό τους μετασχηματισμό, τον Κανονισμό για τις ψηφιακές αγορές, τον Κανονισμό για τις ψηφιακές υπηρεσίες και τον Κανονισμό για τη διακυβέρνηση των δεδομένων (Hope, 2021).

Παρά τις πολιτικές που έχουν αναπτυχθεί σε επίπεδο ΕΕ, απαιτούνται ακόμα αρκετές προσπάθειες για τον ψηφιακό μετασχηματισμό των ΜμΕ. Στον απόηχο της

πανδημίας, γίνεται αντιληπτό ότι κάθε επιχείρηση, ανεξαρτήτως μεγέθους, χρειάζεται κάποιο συνδυασμό νέων ψηφιακών δυνατοτήτων για να προωθηθεί μέσω εργαλείων ψηφιακού μάρκετινγκ και ψηφιακά κανάλια διανομής σε νέες αλληλεπιδράσεις με πελάτες και προμηθευτές, να ψηφιοποιήσει εσωτερικές διαδικασίες, να εμφανιστεί σε δωρεάν και επί πληρωμή αναζητήσεις και σε χάρτες και να συμμετάσχει σε ψηφιακές πλατφόρμες που αλλάζουν τη δυναμική της δημιουργίας αξίας και του ανταγωνισμού (Dalal, 2021).

Κεφάλαιο 4 – Η υιοθέτηση της τηλεργασίας από τις επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας

4.1 Η αύξηση της τηλεργασίας στην Ευρώπη

Ως απάντηση στην πανδημία και τα μέτρα περιορισμού που επιβλήθηκαν ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων στράφηκε στην ψηφιακή τεχνολογία για να συνεχίσει να λειτουργεί, με το προσωπικό να εργάζεται από το σπίτι και να χρησιμοποιεί εργαλεία όπως η τηλεδιάσκεψη, οι υπηρεσίες cloud και τα εικονικά ιδιωτικά δίκτυα. Οι επιχειρήσεις που μπόρεσαν να αξιοποιήσουν τις προϋπάρχουσες δυνατότητες της τηλεργασίας ή να προσαρμοστούν γρήγορα σε αυτήν βρέθηκαν σε πλεονεκτικότερη θέση να διατηρήσουν τα επίπεδα παραγωγής τους (OECD, 2021).

Διάφορες μελέτες δείχνουν ότι η ικανότητα των επιχειρήσεων να εφαρμόσουν την τηλεργασία κατά τη διάρκεια της πανδημίας μετρίασε την προκύπτουσα οικονομική κρίση (Barrero, Bloom, & Davis, 2020· Montenovo et al., 2020). Ως εκ τούτου, η τηλεργασία αναδείχθηκε σε μια κρίσιμη πρακτική, τόσο για τον ιδιωτικό όσο και για τον δημόσιο τομέα για τη διατήρηση της οικονομίας και των εργασιακών δραστηριοτήτων κατά την περίοδο των lockdown. Καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημίας, κλάδοι, επιχειρήσεις και εργαζόμενοι συνέχισαν να λειτουργούν εξ αποστάσεως, υπό την προϋπόθεση ότι είχαν τις απαραίτητες τεχνολογικές, ψηφιακές και νομικές συνθήκες ασφάλειας (Abulibdeh, 2020).

Όλες οι χώρες για τις οποίες υπάρχουν συγκρίσιμες παρατηρήσεις, παρουσίασαν αυξημένα ποσοστά τηλεργασίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID–19, αν και η έκταση της αύξησης ποικίλλει ευρέως (OECD, 2021). Σε επίπεδο ΕΕ, η πιο σημαντική αύξηση της τηλεργασίας σημειώθηκε σε εκείνες τις χώρες που επλήγησαν περισσότερο από την πανδημία και όπου η τηλεργασία ήταν αποτελεσματικά αναπτυγμένη πριν από αυτήν. Στη Φινλανδία, σχεδόν το 60% των εργαζομένων στράφηκαν στην τηλεργασία, στο Λουξεμβούργο, την Ολλανδία, το Βέλγιο και τη Δανία, πάνω από το 50% και στην Ιρλανδία, την Αυστρία, την Ιταλία και τη Σουηδία, περίπου το 40%. Σε αυτές τις χώρες, μειώθηκαν οι ώρες εργασίας σε λιγότερους εργαζομένους. Τα ποσοστά ήταν κάπως

χαμηλότερα σε χώρες που είχαν λιγότερη εμπειρία από την τηλεργασία πριν από την πανδημία, αν και ακόμα και σε αυτές παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση. Στη Γαλλία για παράδειγμα, η τηλεργασία υπερδιπλασιάστηκε το 2020 σε σύγκριση με ένα χρόνο πριν, αυξημένη κατά 25 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο, η τηλεργασία τον Απρίλιο του 2020 παρουσίασε αύξηση κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες. Στην Ιταλία, τα ποσοστά τηλεργασίας το δεύτερο τρίμηνο του 2020 αυξήθηκαν κατά 15 ποσοστιαίες μονάδες (International Labour Organization, 2021).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την διαδικτυακή έρευνα σε πραγματικό χρόνο στην Ευρώπη «Living, Work and COVID–19» του Eurofound σε δείγμα 62,755 συμμετεχόντων, πάνω από το ένα τρίτο (39%) των εργαζομένων στην ΕΕ–27 ανέφεραν ότι εργάζονταν από το σπίτι κατά τη διάρκεια του πανδημίας, σε σύγκριση με το 20% που εργαζόταν από το σπίτι «αρκετές φορές το μήνα» πριν από την πανδημία. Μέχρι τον Ιούνιο/Ιούλιο 2020, το ποσοστό αυτό είχε αυξηθεί στο 48% (34% εργαζόταν αποκλειστικά από το σπίτι και 14% σε συνδυασμό με εργασία σε άλλες τοποθεσίες, συμπεριλαμβανομένων των εγκαταστάσεων του εργοδότη) (Eurofound, 2021).

Με βάση έρευνες του ΟΟΣΑ (OECD, 2021) και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Joint Research Center, 2021) διαφορές στην τηλεργασία προκύπτουν μεταξύ των βιομηχανιών και των επαγγελμάτων. Ενώ τα ποσοστά τηλεργασίας ανά κλάδο ποικίλλουν σημαντικά μεταξύ των χωρών, οι τάσεις είναι γενικά παρόμοιες. Οι βιομηχανίες που σχετίζονται με την παραγωγή, όπως η υγεία και η κοινωνική περίθαλψη, οι κατασκευές, οι μεταφορές και η αποθήκευση, καθώς και οι υπηρεσίες διαμονής και τροφίμων είχαν σχετικά χαμηλά ποσοστά τηλεργασίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Αντίθετα, βιομηχανίες που είχαν ήδη ψηφιοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, συμπεριλαμβανομένων των υπηρεσιών πληροφοριών και επικοινωνιών, των επαγγελματικών, επιστημονικών και τεχνικών υπηρεσιών, καθώς και των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, πέτυχαν πολύ υψηλότερα ποσοστά τηλεργασίας που έφτασαν πάνω από το 50% των εργαζομένων, κατά μέσο όρο. Η δημόσια διοίκηση, η οποία αναμενόταν να «ηγηθεί του παραδείγματος» της τηλεργασίας, έφτασε επίσης το 50% της τηλεργασίας, κατά μέσο όρο.

Σύμφωνα με τις ίδιες έρευνες, οι εργαζόμενοι με υψηλότερο επίπεδο προσόντων είχαν περισσότερες πιθανότητες να εργαστούν από απόσταση κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID–19. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη Γαλλία, σχεδόν το 70% των ατόμων με προσόντα πέρα από την υποχρεωτική εκπαίδευση, ανέφεραν ότι εργάζονταν από το σπίτι κατά τη διάρκεια του πρώτου εθνικού lockdown (Μάρτιος-Μάιος 2020) έναντι μόλις 20% των εργαζομένων με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Επιπλέον, στις

περισσότερες χώρες για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα, οι γυναίκες ήταν πιο πιθανό να εργαστούν από απόσταση συγκριτικά με τους άνδρες κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Στην Ιταλία, όπου τα ποσοστά τηλεργασίας το 2019 ήταν ελαφρώς υψηλότερα για τους άνδρες από ό,τι για τις γυναίκες, το μερίδιο των γυναικών που εργάζονταν από απόσταση ξεπέρασε εκείνο των ανδρών το 2020. Ομοίως, στη Γαλλία, όπου το ποσοστό τηλεργασίας το 2019 ήταν ίσο για άνδρες και γυναίκες (22%), το μερίδιο των γυναικών που εργάζονταν με τηλεργασία κατά το πρώτο εθνικό lockdown αυξήθηκε στο 52% σε σύγκριση με το 43% για τους άνδρες. Μια πιθανή εξήγηση για αυτές τις τάσεις είναι ότι οι γυναίκες μπορεί να είχαν περισσότερες πιθανότητες να ξεκινήσουν την τηλεργασία ως λύση για τη φροντίδα των παιδιών κατά τη διάρκεια του κλεισίματος των σχολείων εκείνη την περίοδο (Joint Research Center, 2021· OECD, 2021).

4.2 Η υιοθέτηση της τηλεργασίας από τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις

Η μετάβαση στην τηλεργασία δεν ήταν μια ομαλή ή απλή μετάβαση για όλες τις επιχειρήσεις, ιδιαίτερα για όσες δεν είχαν καμία ή περιορισμένη προηγούμενη εμπειρία στην τηλεργασία, όπως συνέβη ειδικότερα με τις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις. Διαφορετικοί παράγοντες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη μετάβαση στην τηλεργασία, συμπεριλαμβανομένων των χαρακτηριστικών και της κουλτούρας της επιχείρησης, της έλλειψης των κατάλληλων μέσων και εργαλείων ΤΠΕ, της έλλειψης ειδικευμένων και εκπαιδευμένων εργαζομένων για να υποστηρίξουν τη μετάβαση στις πρακτικές τηλεργασίας και τις ανησυχίες για την ασφάλεια των δεδομένων και την υγεία μεταξύ άλλων (Abulibdeh, 2020). Επιπλέον, το γεγονός ότι σε πολλές χώρες της ΕΕ περισσότεροι από τους μισούς από αυτούς που εργάζονται από απόσταση δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία, αναμφισβήτητα κατέστησε τη μετάβαση ακόμη πιο δύσκολη (Joint Research Center, 2021).

Επιχειρώντας να εξετάσουμε το πως εξελίχθηκε η τηλεργασία στις ΜμΕ και αν και σε ποιο βαθμό βοήθησε τη λειτουργία τους την περίοδο της πανδημίας, γίνεται αντιληπτό ότι υπάρχουν ελάχιστα ερευνητικά δεδομένα. Αν και υπάρχουν έρευνες που καταδεικνύουν ότι η τηλεργασία χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τις μεγάλες επιχειρήσεις, παρατηρείται σημαντικό ερευνητικό κενό για τα ποσοστά αύξησης της τηλεργασίας στις ΜμΕ. Οι περισσότερες μελέτες αναφέρουν ότι σε αρκετές μικρομεσαίες επιχειρήσεις, η έλλειψη προηγούμενης εμπειρίας τηλεργασίας και άλλοι παράγοντες, όπως η μειωμένη χρήση των ψηφιακών εργαλείων, κατέστησαν δύσκολη την εξ αποστάσεως εργασία, τόσο για τους εργαζόμενους όσο και για τους εργοδότες (European Commission, 2020). Το ίδιο αναφέρεται και στην Έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2021), σύμφωνα με την οποία τα

ποσοστά τηλεργασίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας, ήταν υψηλότερα μεταξύ των εργαζομένων σε μεγάλες επιχειρήσεις παρά σε ΜμΕ. Αυτές οι διαφορές είναι πιθανό να αντικατοπτρίζουν το χάσμα στην υιοθέτηση της ψηφιακής τεχνολογίας μεταξύ των μεγάλων και μικρομεσαίων επιχειρήσεων, καθώς και τη συγκέντρωση των ΜμΕ σε τομείς που είναι λιγότερο «ανοικτοί» στην τηλεργασία, όπως ο τουρισμός, η εστίαση και τα τοπικά καταστήματα λιανικού εμπορίου.

Στην πλειοψηφία των χωρών, η τηλεργασία αποδείχθηκε σημαντική για την ασφάλεια, τη βιωσιμότητα και τη διατήρηση των επιχειρήσεων και των οικονομικών δραστηριοτήτων. Ταυτόχρονα, αποτέλεσε μια σημαντική επιλογή για την προστασία των εργαζομένων υψηλού κινδύνου και των ευάλωτων ομάδων κατά τη διάρκεια της πανδημίας και μετά. Από την άλλη πλευρά, η αδυναμία μετάβασης στην τηλεργασία, η οποία παρατηρήθηκε κυρίως στις ΜμΕ, συνδέθηκε με δυσμενείς επιπτώσεις στην απασχόληση, την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων και την ευημερία των εργαζομένων, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα έως μεσοπρόθεσμα (Abulibdeh, 2020).

Η εξάπλωση της τηλεργασίας μακροπρόθεσμα θα εξαρτηθεί από ένα ευρύ φάσμα παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της επίδρασής της στην παραγωγικότητα και τις συνθήκες εργασίας, καθώς και από τη συμβολή της σε ευρύτερους στόχους πολιτικής, όπως η ψηφιακή και η πράσινη μετάβαση που προωθείται σε επίπεδο Ευρώπης. Στον απόηχο της πανδημίας και εντεύθεν, οι πολιτικές για τη στήριξη της μετάβασης σε πιο διαδεδομένη εξ αποστάσεως εργασία, θα πρέπει να εξετάζουν προσεκτικά τα πιθανά οφέλη και το κόστος για την παραγωγικότητα, την ποιότητα της εργασίας και την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής των εργαζομένων (Joint Research Center, 2021).

Συμπεράσματα

Βασικός ερευνητικός στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας, ήταν να διερευνήσει τον αντίκτυπο της πανδημίας COVID-19 στις ευρωπαϊκές μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Συνοψίζοντας τα ευρήματα από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και τη δευτερογενή ανάλυση πρωτογενών ερευνών, γίνεται αρχικά ξεκάθαρο ότι παρά τις σημαντικές επιπτώσεις της πανδημίας στις ΜμΕ και παρά τη σημαντικότητά τους για τις εθνικές οικονομίες, η σχετική βιβλιογραφία και έρευνα είναι πολύ περιορισμένες.

Εξετάζοντας τα ευρήματα σε σχέση με το πρώτο ερευνητικό ερώτημα, δηλαδή το «σε ποιο βαθμό επηρεάστηκαν οι ευρωπαϊκές ΜμΕ από την πανδημία», είναι εμφανές ότι αποδείχτηκαν πιο ευάλωτες στα lockdown και στα μέτρα κοινωνικής απόστασης, σε σχέση με τις μεγάλες και πολύ μεγάλες επιχειρήσεις. Ο αντίκτυπος του ιού που αφενός επηρεάζει τις χρηματοπιστωτικές αγορές και αφετέρου μειώνει τις δαπάνες και την κατανάλωση σίγουρα είχε σημαντική επίδραση σε όλες τις επιχειρήσεις, ανεξαρτήτως μεγέθους. Ωστόσο, η επίδραση στις ΜμΕ ήταν ιδιαίτερα σοβαρή, ιδίως λόγω των υψηλότερων επιπέδων ευπάθειας και της χαμηλότερης ανθεκτικότητας που σχετίζεται με το μέγεθός τους. Σε σύγκριση με τις μεγάλες εταιρείες, οι ΜΜΕ αντιμετώπισαν μεγαλύτερες προκλήσεις και αβεβαιότητες, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις συνεχίστηκαν και στην μετά την πανδημία εποχή.

Αναφορικά με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα της παρούσας μελέτης, τα μέτρα που υιοθετήθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο για τη στήριξη των ΜμΕ, εντοπίστηκε μια ποικιλία από υποστηρικτικά μέτρα σε όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα κυριότερα από αυτά ήταν τα προγράμματα εγγύησης δανείων, η χρήση επιστρεπτέων προκαταβολών και τα επιδοτούμενα επιτόκια δανείων, η μισθολογική και εισοδηματική υποστήριξη σε εργαζόμενους που μπαίνουν σε αναστολή ή στις ΜμΕ για να διασφαλίσουν την απασχόληση, οι φορολογικές ελαφρύνσεις, η αναβολή των πληρωμών κοινωνικής ασφάλισης, χρεών, ενοικίων και τελών κοινής ωφέλειας, η μείωση του ΦΠΑ και οι άμεσες επιχορηγήσεις και επιδοτήσεις σε ΜμΕ που παρέμειναν κλειστές κατά τη διάρκεια των lockdown. Εκτός από αυτά τα χρηματοοικονομικού χαρακτήρα μέτρα, εφαρμόστηκαν και διαρθρωτικές πολιτικές για την υιοθέτηση νέων μεθόδων εργασίας και ψηφιακών τεχνολογιών από τις ΜμΕ με στόχο να βρουν νέες αγορές και κανάλια πωλήσεων.

Σε σχέση με το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, σε ποιο βαθμό αξιοποίησαν οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις το ηλεκτρονικό εμπόριο και τα ψηφιακά μέσα/εργαλεία, τα βασικά ευρήματα επισημαίνουν ότι ένας μεγάλος αριθμός των ευρωπαϊκών ΜμΕ υστερούν στο πεδίο της ψηφιακής ανάπτυξης. Παρότι, η σχετική βιβλιογραφία υπογραμμίζει ότι ο ψηφιακός μετασχηματισμός των ΜμΕ συνδέεται με πολλαπλά οφέλη, τόσο σε περιόδους

κρίσεων όπως η πανδημία όσο και πέρα από αυτές, οι ΜμΕ συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν βασικές εσωτερικές και εξωτερικές προκλήσεις. Η στροφή προς τον ψηφιακό μετασχηματισμό απαιτεί σημαντικές επενδύσεις χρόνου και χρήματος, οι οποίες στην περίπτωση των ΜμΕ επιβαρύνουν τις ίδιες (Dalal, 2021). Ως εκ τούτου, ένα σημαντικό εύρημα της παρούσας μελέτης είναι ότι είναι επιτακτική ανάγκη, όλοι οι τομείς, από τον δημόσιο έως τον ιδιωτικό, να συμβάλουν στην ψηφιοποίηση των ΜμΕ και να προωθήσουν την ψηφιακή ισότητα. Όπως επισημαίνουν και οι Liguori και Pittz (2020), το βέλτιστο μέσο μετριασμού του κινδύνου σε περιόδους κρίσης είναι ο εντοπισμός νέων πελατών και οι νέες ευκαιρίες για ανάπτυξη. Οι ΜμΕ που επένδυσαν στην ψηφιακή τους ανάπτυξη, αφιέρωσαν χρόνο για να συνδεθούν ουσιαστικά με την πελατειακή τους βάση, οικοδόμησαν ισχυρότερους δεσμούς με την κοινότητα, βελτιώσαν τις δεξιότητες τους και προώθησαν την καινοτομία, αναδύθηκαν πιο δυνατές στην εποχή μετά την πανδημία.

Εξετάζοντας το τελευταίο ερευνητικό ερώτημα, το πως δηλαδή αναπτύχθηκε η τηλεργασία στις μικρο–μεσαίες επιχειρήσεις, η συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας δεν βοήθησε στην εξαγωγή σημαντικών ευρημάτων. Αν και η τηλεργασία αποτέλεσε το επίκεντρο πολλών μελετών ως ένας νέος τρόπος οργάνωσης της εργασίας κατά τη διάρκεια και μετά την πανδημία, εντοπίστηκε ένα σημαντικό ερευνητικό κενό σε σχέση με τις ΜμΕ. Τα αποτελέσματα των διαθέσιμων ερευνών έδειξαν ότι η τηλεργασία παρουσίασε σημαντική αύξηση - αν και με διακυμάνσεις - σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, ενώ παρουσίασε υψηλότερα ποσοστά σε συγκεκριμένους κλάδους και επιχειρήσεις, όπως η δημόσια διοίκηση και οι επιχειρήσεις που παρέχουν χρηματοοικονομικές, ψηφιακές, επιστημονικές και τεχνικές υπηρεσίες. Στην περίπτωση των ΜμΕ, τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα έδειξαν ότι τα ποσοστά εφαρμογής της τηλεργασίας, ήταν πολύ χαμηλότερα σε σχέση με τις μεγάλες επιχειρήσεις. Το γεγονός αυτό φαίνεται να οφείλεται, τόσο στην έλλειψη προηγούμενης εμπειρίας τηλεργασίας και τη μειωμένη χρήση των ψηφιακών εργαλείων, όσο και στη συγκέντρωση των ΜμΕ σε τομείς που είναι λιγότερο «ανοικτοί» στην τηλεργασία, όπως ο τουρισμός, η εστίαση και τα τοπικά καταστήματα λιανικού εμπορίου.

Συνολικά, η ανασκόπηση της πρόσφατης βιβλιογραφίας και τα δεδομένα από πρωτογενείς έρευνες που διεξήχθησαν την περίοδο 2020-21 δείχνουν ότι, τόσο στην Ευρώπη όσο και παγκοσμίως, το ξέσπασμα της πανδημίας το 2020 και οι συνακόλουθες πολιτικές ελέγχου, κατέστησαν τις ΜμΕ ευάλωτες και επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την επιχειρηματική τους λειτουργία. Παρά την ταχεία αντίδραση των κυβερνήσεων να περιορίσουν το κλείσιμο επιχειρήσεων παρέχοντας μέτρα στήριξης, όπως δάνεια και επιδοτήσεις, οι προκλήσεις και οι οικονομικές δυσκολίες των ΜΜΕ δεν βελτιώθηκαν

σημαντικά. Ένας από τους λόγους που συνέβη αυτό φαίνεται να είναι η δυσκολία ή απροθυμία των ΜμΕ - κυρίως των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων - να υιοθετήσουν τις νέες τεχνολογίες και να αξιοποιήσουν τα ψηφιακά εργαλεία και μέσα.

Η πανδημία COVID–19 έφερε τον ψηφιακό μετασχηματισμό των οργανισμών στο προσκήνιο και έκανες σαφές ότι στο σύγχρονο αβέβαιο επιχειρηματικό περιβάλλον, οι ΜμΕ πρέπει να υιοθετήσουν νέες τεχνολογίες για να βελτιώσουν ή να αλλάξουν τα επιχειρηματικά τους μοντέλα, προκειμένου να παραμείνουν ανταγωνιστικές (Hansen & Bøgh, 2021· Lu, Wijayaratna, Huang & Qiu, 2022). Λόγω του μεγέθους και της φύσης τους, οι ΜΜΕ έχουν μοναδικά χαρακτηριστικά που τις βοηθούν να ανταγωνίζονται τις μεγάλες επιχειρήσεις, όπως το να είναι πιο ευέλικτες και να ανταποκρίνονται γρήγορα στις αλλαγές στο περιβάλλον (Thrassou et al., 2020). Ωστόσο, όπως δείχνει η πρόσφατη εμπειρία με την πανδημία, οι ΜμΕ είναι επίσης ευάλωτες στις κρίσεις και αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες προκλήσεις και αβεβαιότητες, σε σχέση με τις μεγάλες επιχειρήσεις. Καθίσταται επομένως σημαντικό, οι ΜμΕ να επανεξετάσουν τις βασικές τους ικανότητες, να αναζητήσουν νέες ευκαιρίες και να επαναπροσδιορίσουν τα επιχειρηματικά τους μοντέλα, ώστε να είναι πιο βιώσιμα και πιο καινοτόμα (Bai, Quayson & Sarkis, 2021).

Οι ΜμΕ συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην εθνική οικονομική ανάπτυξη, με τη δημιουργία θέσεων εργασίας, τη διαμόρφωση του οικονομικού κεφαλαίου και την παροχή επενδυτικών ευκαιριών. Αποτελούν την κύρια κινητήρια δύναμη της απασχόλησης και της οικονομικής ανάπτυξης σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ και για τον λόγο αυτό χρειάζεται να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στη βιωσιμότητα και την ανοδική τους εξέλιξη. Ως εκ τούτου κρίνεται σημαντικό να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν οι κατάλληλες πολιτικές για τη στήριξη, αλλά και τον εκσυγχρονισμό των ΜμΕ, τόσο σε επίπεδο ΕΕ όσο και από την πλευρά των εθνικών κυβερνήσεων. Όπως υποστηρίζουν οι Juergensen, Guimón και Narula (2020), οι σύγχρονες πολιτικές πρέπει να στραφούν προς πιο διαρθρωτικά μέτρα που στοχεύουν στην προώθηση της ανθεκτικότητας των ΜμΕ μακροπρόθεσμα και στη στήριξη της περαιτέρω ανάπτυξής τους, μέσω της ενίσχυσης της καινοτομίας, του ψηφιακού μετασχηματισμού, της διεθνοποίησης και της δικτύωσης.

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχείρησε τη διερεύνηση του αντίκτυπου της πανδημίας COVID–19 στις ευρωπαϊκές μικρομεσαίες επιχειρήσεις, καθώς και των παραγόντων που συνέβαλαν στην επιβίωση και την ανάκαμψη τους, με σκοπό μια πρώτη ανάγνωση και κατανόηση του ζητήματος. Με γνώμονα το γεγονός ότι οι έρευνες για την ανταπόκριση των ΜμΕ στις επιπτώσεις της πανδημίας είναι περιορισμένες, προτείνεται η διεξαγωγή περισσότερων ερευνών σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο με στόχο τη συλλογή

περισσότερων και ακριβέστερων δεδομένων. Η ενδελεχής έρευνα αναμένεται να ρίξει περισσότερο φως στο υπό μελέτη φαινόμενο και να αξιολογήσει πιο ολοκληρωμένα τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι ΜμΕ σε περιόδους κρίσεις, αλλά και τους παράγοντες που συμβάλλουν στην επιβίωση και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα και ισχύ τους.

Βιβλιογραφία

Abulibdeh A. (2020). Can COVID-19 mitigation measures promote telework practices? *Journal of Labor and Society*, 23(4), 551–576. https://doi.org/10.1111/wusa.12498

Anderson, J., Bergamini, E., Brekelmans, S., Cameron, A., Darvas, Z., Domínguez Jiménez, M., Lenaerts, K. & Midões, C. (2020). *The fiscal response to the economic fallout from the coronavirus*. Ανακτήθηκε από https://www.bruegel.org/publications/datasets/COVID-national-dataset/#table

Anderton, R., Botelho, V. Consolo, A., da Silva, A.D., Foroni, C., Mohr, M. & Vivian, L. (2020). The impact of the COVID-19 pandemic on the euro area labour market. *ECB Economic Bulletin*. Ανακτήθηκε από https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/articles/2021/html/ecb.ebart202008_02~bc749d90e7.en.html

Bai, C., Quayson, M., & Sarkis, J. (2021). COVID-19 pandemic digitization lessons for sustainable development of micro-and small- enterprises. *Sustainable Production And Consumption*, *27*, 1989-2001. doi: 10.1016/j.spc.2021.04.035

Barrero, J.M., Bloom, N. & Davis, S.J. (2020). *COVID-19 is also a reallocation shock In Brookings papers on economic activity.* Chicago, IL: Brookings Institution

Belyaeva, Z. (2018). Business environment challenges and trends for contemporary SMEs in Europe. In E. Rudawska (Ed.), *The sustainable marketing concept in European SMEs* (pp. 13–28). Bingley: Emerald Group Publishing.

Bartik, A., Bertrand, M., Cullen, Z., Glaeser, E., Luca, M., & Stanton, C. (2020). How are Small Businesses Adjusting to COVID-19? Early Evidence from a Survey. *SSRN Electronic Journal*. doi: 10.2139/ssrn.3574741

Burns, P. (2016). *Entrepreneurship and Small Business*. Palgrave: London.

Casquilho-Martins, I., & Belchior-Rocha, H. (2022). Responses to COVID-19 Social and Economic Impacts: A Comparative Analysis in Southern European Countries. *Social Sciences*, 11(2), 36. doi: 10.3390/socsci11020036

Chen, J., Huang, J., Su, W., Štreimikienė, D., & Baležentis, T. (2021). *The challenges of COVID-19 control policies for sustainable development of business: Evidence from service industries. Technology in Society, 66, 101643.* doi:10.1016/j.techsoc.2021.101643

CEDEFOP (2021). *Coronavirus impact on jobs in EU sectors and occupations: skills forecast analysis.* Ανακτήθηκε από https://www.cedefop.europa.eu/en/news/coronavirus-impact-jobs-eu-sectors-and-occupations-skills-forecast-analysis

Cichosz, M., Wallenburg, C., & Knemeyer, A. (2020). Digital transformation at logistics service providers: barriers, success factors and leading practices. *The International Journal Of Logistics Management*, *31*(2), 209-238. doi: 10.1108/ijlm-08-2019-0229

Cooper, C., & Kurland, N. (2002). Telecommuting, professional isolation, and employee development in public and private organizations. *Journal Of Organizational Behavior*, *23*(4), 511-532. doi: 10.1002/job.145

Dalal, P. (2021). *Enabling European Micro, Small & Medium Enterprises in the Digital Economy.* Ανακτήθηκε από https://www.oecd-forum.org/posts/enabling-european-micro-small-medium-enterprises-in-the-digital-economy

de Vet, J., Nigohosyan, D., Ferrer, J.N., Gross, A.K., Kuehl, S. & Flickenschild, M. (2021). *Impacts of the COVID19 pandemic on EU industries*. Publication for the committee on Industry, Research and Energy, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies. Luxembourg: European Parliament.

Directorate-General for Communication (2020). *Flash Eurobarometer 486: SMEs, start-ups, scale-ups and entrepreneurship.* Ανακτήθηκε από http://data.europa.eu/88u/dataset/s2244_486_eng

Destatis (2022). *EU-Monitor COVID-19*. Ανακτήθηκε από https://www.destatis.de/Europa/EN/Topic/COVID-19/COVID-19-article.html

Dimson, J., Mladenov, Z., Sharma, R., & Tadjeddine, K. (2020). *COVID-19 and European small and medium-size enterprises: How they are weathering the storm.* Ανακτήθηκε από https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/covid-19-and-european-small-and-medium-size-enterprises-how-they-are-weathering-the-storm

Eggers, F. (2020). Masters of disasters? Challenges and opportunities for SMEs in times of crisis. *Journal Of Business Research*, *116*, 199-208. doi: 10.1016/j.jbusres.2020.05.025

Engidaw, A. (2022). Small businesses and their challenges during COVID-19 pandemic in developing countries: in the case of Ethiopia. *Journal Of Innovation And Entrepreneurship*, *11*(1). doi: 10.1186/s13731-021-00191-3

Eurofound (2021). *Telework.* Ανακτήθηκε από https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/telework

Eurofound (2020). *Living, working and COVID-19: First findings – April 2020.* Dublin: Eurofound.

Eurofound & the International Labour Office (2017). *Working Anytime, Anywhere: The Effects on the World of Work.* Luxembourg/Geneva: Publications Office of the European Union and the International Labour Office.

European Commission (2022). *Entrepreneurship and small and medium-sized enterprises (SMEs).* Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/growth/smes_en

European Commission (2021). *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN CENTRAL BANK, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE, THE COMMITTEE OF THE REGIONS. The EU economy after COVID-19: implications for economic governance*. Strasbourg, COM (2021) 662 final

European Commission (2020). *Coronavirus Outbreak: List of Member State Measures approved under Articles 107(2)b, 107(3)b and 107(3)c TFEU and under the State Aid Temporary Framework, European Commission Competition*. Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/competition/state_aid/what_is_new/State_aid_decisions_TF_and_107 _2b _107_3b_107_3c.pdf (accessed on 16 October 2020).

European Economic and Social Committee (2016). *Improving the effectiveness of EU policies for SMEs.* Ανακτήθηκε από https://aecm.eu/wp-content/uploads/2017/08/EESC-opinion-Improving-the-effectiveness-of-EU-policies-for-SMEs.pdf

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2022). *Το ευρωπαϊκό μέσο προσωρινής στήριξης για τον μετριασμό των κινδύνων ανεργίας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης (SURE).* Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/financial-assistance-eu/funding-mechanisms-and-facilities/sure_el

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020). *Οδηγός χρήσης του ορισμού των ΜΜΕ.* Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Facebook/OECD/World Bank (2020). *Future of Business Survey*.

Fonner, K., & Roloff, M. (2010). Why Teleworkers are More Satisfied with Their Jobs than are Office-Based Workers: When Less Contact is Beneficial. *Journal Of Applied Communication Research*, *38*(4), 336-361. doi: 10.1080/00909882.2010.513998

Hansen, E., & Bøgh, S. (2021). Artificial intelligence and internet of things in small and medium-sized enterprises: A survey. *Journal Of Manufacturing Systems*, *58*, 362-372. doi: 10.1016/j.jmsy.2020.08.009

Health direct (2022). *What is a pandemic?* Ανακτήθηκε από https://www.healthdirect.gov.au/what-is-a-pandemic

Henschel, T., & Heinze, I. (2018). Small and Medium-sized Enterprises (SMEs). *Open Innovation and Knowledge Management in Small and Medium Enterprises*, 7–34. doi:10.1142/9789813233591_0002

Hope, K. (ed.) (2021). *Annual Report on European SMEs 2020/2021. Digitalisation of SMEs, SME Performance Review.* Brussels: European Commission.

Hossain, M., Sultana, A., & Purohit, N. (2020). Mental health outcomes of quarantine and isolation for infection prevention: A systematic umbrella review of the global evidence. *Epidemiology and Health*, e2020038. doi: 10.4178/epih.e2020038

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ) (2019). *Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2019 για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις.* Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

International Labour Organization (2021). *Teleworking arrangements during the COVID-19 crisis and beyond. Paper prepared for the 2nd Employment Working Group Meeting under the 2021 Italian Presidency of the G20.* Ανακτήθηκε από https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---ddg_p/documents/publication/wcms_791858.pdf

International Trade Centre (2020). *COVID-19: The Great Lockdown and its Impact on Small Business.* Geneva: International Trade Centre

Joint Research Center (2021). *Telework in the EU before and after the COVID-19: where we were, where we head to.* Science for policy briefs, European Commission.

Ανακτήθηκε από https://joint-research-centre.ec.europa.eu/system/files/2021-06/jrc120945_policy_brief_-_covid_and_telework_final.pdf

Juergensen, J., Guimón, J., & Narula, R. (2020). European SMEs amidst the COVID-19 crisis: assessing impact and policy responses. *Journal Of Industrial And Business Economics*, *47*(3), 499-510. doi: 10.1007/s40812-020-00169-4

Kim, E., & Cuskelly, G. (2017). A systematic quantitative review of volunteer management in events. *Event Management*, *21*(1), 83-100.

Liguori, E., & Pittz, T. (2020). Strategies for small business: Surviving and thriving in the era of COVID-19. *Journal Of The International Council For Small Business*, *1*(2), 106-110. doi: 10.1080/26437015.2020.1779538

Lu, X., Wijayaratna, K., Huang, Y., & Qiu, A. (2022). AI-Enabled Opportunities and Transformation Challenges for SMEs in the Post-pandemic Era: A Review and Research Agenda. *Frontiers In Public Health*, *10*. doi: 10.3389/fpubh.2022.885067

Martínez-Sánchez, A., Pérez-Pérez, M., José Vela-Jiménez, M., & de-Luis-Carnicer, P. (2008). Telework adoption, change management, and firm performance. *Journal Of Organizational Change Management*, 21(1), 7-31. doi: 10.1108/09534810810847011

Mastercard (2021). N*ordic MSMEs prepare for a more digital and sustainable post-pandemic landscape*. Ανακτήθηκε από https://www.mastercard.se

Matarazzo, M., Penco, L., Profumo, G., & Quaglia, R. (2021). Digital transformation and customer value creation in Made in Italy SMEs: A dynamic capabilities perspective. *Journal Of Business Research*, *123*, 642-656. doi: 10.1016/j.jbusres.2020.10.033

Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., & PRISMA Group*. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: the PRISMA statement. *Annals of internal medicine*, *151*(4), 264-269.

Moher, D., Shamseer, L., Clarke, M., Ghersi, D., Liberati, A., Petticrew, M., ... & Stewart, L. A. (2015). Preferred reporting items for systematic review and meta-analysis protocols (PRISMA-P) 2015 statement. *Systematic reviews*, *4*(1), 1-9.

Montenovo, L., Jiang, X., Rojoas, F.L., Schmutte, I.M., Simon, K.I., Weinberg B.A. & Wing, C. (2020). *Determinants of disparities in COVID-19 job losses.* NBER Working Paper No. 21732. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.

Nakrošienė, A., Bučiūnienė, I., & Goštautaitė, B. (2019). Working from home: characteristics and outcomes of telework. *International Journal of Manpower*. doi:10.1108/ijm-07-2017-0172

Nguyen, X., & Luu, Q. (2020). Factors Affecting Adoption of Industry 4.0 by Small- and Medium-Sized Enterprises: A Case in Ho Chi Minh City, Vietnam. *The Journal Of Asian Finance, Economics And Business*, *7*(6), 255-264. doi: 10.13106/jafeb.2020.vol7.no6.255

OECD (2021). *SME and entrepreneurship performance in times of COVID-19*. Ανακτήθηκε από https://www.oecd-ilibrary.org/sites/6039c015-en/index.html?itemId=/content/component/6039c015-en

OECD (2020α). *Evaluating the initial impact of COVID-19 containment measures on economic activity*, Tackling Coronavirus Series. Ανακτήθηκε από https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=126_126496-evgsi2gmqj&title=Evaluating_the_initial_impact_of_COVID-19_containment_measures_on_economic_activity

OECD (2020β). *Coronavirus (COVID-19): SME policy responses*. Ανακτήθηκε από https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/

Paypal (2021). *The Digital Opportunity: COVID-19 Pandemic Impact on European SMEs*. Ανακτήθηκε από https://publicpolicy.paypal-corp.com/sites/default/files/2021-09/EU_C19_SME_Research_Paper.pdf

Perez Perez, M., Martinez – Sanchez, A. & Pilar de Luis Carnicer, M. (2003). The organizational implications of human resources managers' perception of teleworking. *Personnel Review*, *32*(6), 733-755.

Pickering, C., & Byrne, J. (2014). The benefits of publishing systematic quantitative literature reviews for PhD candidates and other early-career researchers. *Higher Education Research & Development*, *33*(3), 534-548.

Pickering, A. J., Djebbari, H., Lopez, C., Coulibaly, M., & Alzua, M. L. (2015). Effect of a community-led sanitation intervention on child diarrhoea and child growth in rural Mali: a cluster-randomised controlled trial. *The Lancet Global Health*, *3*(11), e701-e711

Räisänen, J., & Tuovinen, T. (2020). Digital innovations in rural micro-enterprises. *Journal Of Rural Studies*, *73*, 56-67. doi: 10.1016/j.jrurstud.2019.09.010

Rupeika-Apoga, R., Bule, L., & Petrovska, K. (2022). Digital Transformation of Small and Medium Enterprises: Aspects of Public Support. *Journal Of Risk And Financial Management*, *15*(2), 45. doi: 10.3390/jrfm15020045

Sobaih, A., Elshaer, I., Hasanein, A., & Abdelaziz, A. (2021). Responses to COVID-19: The role of performance in the relationship between small hospitality enterprises' resilience and sustainable tourism development. *International Journal Of Hospitality Management*, *94*, 102824. doi: 10.1016/j.ijhm.2020.102824

Szczepański, M. (2016). *Barriers to SME growth in Europe. European Parliamentary* Research Service. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/583788/EPRS_BRI(2016)583788_EN.pdf

Thrassou, A., Vrontis, D., Weber, Y., Shams, S. M. R., & Tsoukatos, E. (Eds.). (2020). *The Changing Role of SMEs in Global Business.* Volume II: Contextual Evolution Across Markets, Disciplines and Sectors. Palgrave Macmillan.

Thukral, E. (2021). COVID-19: Small and medium enterprises challenges and responses with creativity, innovation, and entrepreneurship. *Strategic Change*, *30*(2), 153-158. doi: 10.1002/jsc.2399

Tremblay, D., & Thomsin, L. (2012). Telework and mobile working: analysis of its benefits and drawbacks. *International Journal of Work Innovation*, *1*(1), 100. doi: 10.1504/ijwi.2012.047995

Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης (2022). *#DigitalSolidarityGR. Ψηφιακή Αλληλεγγύη απέναντι στην πανδημία.* Ανακτήθηκε από https://digitalsolidarity.gov.gr/

United Nations Conference on Trade and Development (2022). *The COVID-19 pandemic impact on micro, small and medium sized enterprises.* Geneva: United Nations

Verwey, M. & Monks, A. (2021). *The EU economy after COVID-19: Implications for economic governance*. Ανακτήθηκε από https://voxeu.org/article/eu-economy-after-covid-19-implications-economic-governance

Vilhelmson, B., & Thulin, E. (2016). Who and where are the flexible workers? Exploring the current diffusion of telework in Sweden. *New Technology, Work And Employment*, 31(1), 77-96. doi: 10.1111/ntwe.12060

Vinberg, S., & Danielsson, P. (2021). Managers of micro-sized enterprises and Covid-19: impact on business operations, work-life balance and well-being. *International Journal Of Circumpolar Health*, *80*(1). doi: 10.1080/22423982.2021.1959700

Vrchota, J., Maříková, M., & Řehoř, P. (2020). Teleworking in small and medium enterprises (SMEs) before the onset of coronavirus crisis in the Czech Republic. *Management*, *25*(2), 151-164. doi:10.30924/mjcmi.25.2.8

Wolff, S., & Ladi, S. (2020). European Union Responses to the Covid-19 Pandemic: adaptability in times of Permanent Emergency. *Journal Of European Integration*, *42*(8), 1025-1040. doi: 10.1080/07036337.2020.1853120

World Health Organization (2009). *Pandemic influenza preparedness and response*. Geneva: World Health Organization.

World Tourism Organization (2020). *TOURISM AND COVID-19 – UNPRECEDENTED ECONOMIC IMPACTS.* Ανακτήθηκε από https://www.unwto.org/tourism-and-covid-19-unprecedented-economic-impacts